

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ

Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

E-mail: adnan.velagic@unmo.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94(497.6)"1941" (093)

327:355.4(450)(497.6 Hercegovina)"1941"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.208>

ULOGA ITALIJE U JUNSKOM USTANKU 1941. GODINE NA PODRUČJU HERCEGOVINE

Apstrakt: *Nakon Aprilskog rata i sloma Kraljevine Jugoslavije pozicija Bosne i Hercegovine je bila izuzetno složena. Iako je samo nekoliko dana pred početak napada na Jugoslaviju, u dokumentu pod nazivom „Prethodne smjernice za podjelu Jugoslavije”, Hitler cijelo područje Bosne i Hercegovine prepustio Italiji – što je opredjelilo Musolinija da uzme maksimalno učešće u operaciji „Direktiva 25” – situacija se iskoplikovala odmah poslije uspješnog završetka vojne operacije. Naime, na Bečkoj konferenciji 21. i 22. aprila 1941. godine Njemačka je zauzela stranu Nezavisne države Hrvatske (NDH) i podržala uključenje Bosne i Hercegovine u njen sastav. Razloga za ovaj njemački zaokret bilo je više, a ključni je zasigurno ležao u činjenici da je Hitler računao sa njemačkom dominacijom na Jadranu, pa mu je u tom pogledu itekako smetao Musolinijev naglašeni iredentizam (Italia iredenta – borba za neokupljenu Italiju od Atlantika do srednje Azije). Ovakav razvoj situacije utjecao je na komplikaciju odnosa unutar pobjedničkog tabora. Naročito su bile izražene ambivalencije između Italije i NDH, u pogledu supremacije nad područjem Hercegovine. U tom periodu stanje na terenu je bilo vrlo kompleksno. Ustanak srpskog stanovništva, zbog represalija od strane aktuelne hrvatske vlasti, a koji je podržala Italija, početkom juna 1941. godine destabilizirao je NDH na ovom prostoru i doveo u pitanje strateške njemačke vojno-političke ambicije na istoku Evrope. Naime, Njemačka je ubrzo uvidjela da aktuelna vlast NDH nije u stanju održati red i mir, pa je morala popustiti Italiji i podržati potpisivanje Zagrebačkog sporazuma, 26. augusta 1941. godine. Prema ovom sporazumu područje Hercegovine je stavljeno pod italijansku supremaciju. Međutim, ni nakon toga situacija se na ovom prostoru nije smirila. Italija je sve do kapitulacije 1943. godine nastavila da podržava srpske ustanike, među kojima se u proljeće 1942. godine desila diferencijacija na partizane i četnike. Partizanski ustanici su prihvatili ideologiju Komunističke partije Jugoslavije, koja je stajala na pozicijama borbe protiv okupatora, dok su četnici prihvatili velikosrpsku ideologiju i saradnju sa italijanskim snagama u Hercegovini. Da bi ojačala svoje prisustvo na ovom prostoru, Italija je činila*

sve da oslabi snagu svoga saveznika u Trojnom paktu – NDH i u tom smislu je na svaki način pomagala (politički štitila i finansirala) velikosrpske ustanike. U konačnici, Italija je, pod izgovorom potrebe mobilisanja svih snaga protiv komunističkih partizana, legalizovala velikosrpske ustanike dajući im naziv Dobrovoljačka antikomunistička milicija (MVAC – Milizia volontaria anti comunista).

Historijska spoznaja o junskom ustanku u Hercegovini nije dovoljna, jer se vrlo malo autora bavilo ovom problematikom. Još je manje osvijetljena uloga Italije u podsticanju i afirmaciji srpskih ustanika. U ovom radu autor je na osnovu objavljenih i neobjavljenih arhivskih građa, te na osnovu relevantne literature razmatrao uzroke, karakter i refleksije srpskog ustanka u Hercegovini juna 1941. godine, s posebnom pažnjom na ulogu Italije u podsticanju i afirmaciji ustanika.

Ključne riječi: *Nezavisna država Hrvatska, ustanici, Pavelić, Mussolini, „rimski ugovori”.*

THE ROLE OF ITALY IN THE JUNE UPRISING OF 1941 IN THE REGION OF HERZEGOVINA

Abstract: *After the April War and the collapse of the Kingdom of Yugoslavia, the position of Bosnia and Herzegovina was extremely complex. Although only a few days before the start of the attack on Yugoslavia, in a document called „Preliminary guidelines for the division of Yugoslavia“, Hitler handed over the entire area of Bosnia and Herzegovina to Italy - which determined Mussolini to take maximum part in the „Directive 25“ operation - the situation turned out to be complicated. immediately after the successful completion of the military operation. Namely, at the Vienna Conference on April 21 and 22, 1941, Germany took the side of the Independent State of Croatia (NDH) and supported the inclusion of Bosnia and Herzegovina in its composition. There were several reasons for this German turn, and the key one certainly lay in the fact that Hitler was counting on German dominance in the Adriatic, so in this respect he was very bothered by Mussolini's emphasized irredentism (Italia irredenta - the fight for an united Italy from the Atlantic to Central Asia). This development of the situation affected the complication of relations within the victorious camp. The ambivalence between Italy and the NDH was especially pronounced, regarding supremacy over the territory of Herzegovina. In that period, the situation on the ground was very complex. The uprising of the Serbian population, due to reprisals by the current Croatian government, which was supported by Italy, at the beginning of June 1941 destabilized the NDH in this area and called into question the strategic German military-political ambitions in Eastern Europe. Namely, Germany soon saw that the current NDH government was unable to maintain order and peace, so it had*

to yield to Italy and support the signing of the Zagreb Agreement on August 26, 1941. According to this agreement, the territory of Herzegovina was placed under Italian supremacy. However, even after that, the situation in this area did not calm down. Until the capitulation in 1943, Italy continued to support the Serbian insurgents, among whom in the spring of 1942 a differentiation into partisans and Chetniks took place. The Partisan insurgents accepted the ideology of the Communist Party of Yugoslavia, which stood on the positions of fighting against the occupiers, while the Chetniks accepted the Great Serbian ideology and cooperation with the Italian forces in Herzegovina. In order to strengthen its presence in this area, Italy did everything to weaken the strength of its ally in the Triple Pact - NDH, and in this sense it helped (politically protected and financed) the Great Serbian insurgents in every way. In the end, Italy, under the pretext of the need to mobilize all forces against the communist partisans, legalized the Greater Serbian insurgents, giving them the name Volunteer Anti-Communist Militia (MVAC - *Milizia volontaria anti comunista*).

Historical knowledge about the June uprising in Herzegovina is not enough, because very few authors have dealt with this issue. Italy's role in encouraging and affirming the Serbian insurgents is even less illuminated. In this paper, the author, on the basis of published and unpublished archival materials, and on the basis of relevant literature, considered the causes, character and reflections of the Serbian uprising in Herzegovina in June 1941, with special attention to the role of Italy in encouraging and affirming the insurgents.

Key words: *Independent state of Croatia, insurgents, Pavelić, Mussolini, „Roman treaties“.*

Slom Kraljevine Jugoslavije i uspostavljanje Nezavisne države Hrvatske

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine agresorske snage su, u skladu sa Hitlerovim Prethodnim smjernicama za podjelu Jugoslavije, 3. aprila 1941. godine, započele razdiobu njezine teritorije. Slovenija je podijeljena između Njemačke, Italije i Mađarske; Bačka je priključena Mađarskoj, a Banat je došao pod njemačku upravu. Srbija je stavljena pod režim vojne okupacije u granicama od prije Balkanskih ratova i obuhvatala je nešto više od 51.000 km², sa oko 3,8 miliona stanovnika. Istočne dijelove Srbije okupirala je Bugarska. Krajem augusta 1941. godine Nijemci su formirali srpsku Vladu i za njenog predsjednika postavili generala Milana Nedića. Italijanska Vlada je 12. jula 1941. godine proglasila Nezavisnu državu Crnu Goru, pod svojim protektoratom. Međutim, nakon crnogorskog ustanka koji se desio sutradan, Italija je poništila akt njezine nezavisnosti i stavila je pod upravu guvernera. Veći dio Makedonije anektirala je Bugarska (centralni i istočni), dok je zapadni

dio priključen tzv. Velikoj Albaniji, u čiji sastav su ušli zapadni dijelovi Kosova i Metohije.

Od većeg dijela Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srijema formirana je Nezavisna država Hrvatska (NDH), koju je proglasio zamjenik poglavnika Slavko Kvaternik.¹ U svojoj Proklamaciji, 10. aprila 1941. godine, Kvaternik je naglasio sljedeće:²

Božija providnost i volja našeg velikog saveznika, te mukotrpana stoljetna borba hrvatskog naroda uz veliku požrtvovanost poglavnika dr. Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i u inozemstvu, odredili su da danas, pred dan Uskrsnuća božijeg sina uskrsne i naša Nezavisna država Hrvatska (...)

Dva dana kasnije (12.4) iz Rima je u Zagreb stigao i poglavnik Ante Pavelić, s grupom od oko 300 ustaša.³ Nakon toga, NDH je 15. aprila 1941. godine pristupila Trojnom paktu. Ova država je obuhvatala 101.464 km², sa 6,5 miliona stanovnika i to: 3.450.000 Hrvata, 1.975.000 Srba, 700.000 Muslimana, 180.000 Nijemaca, 75.000 Mađara, 65.000 Slovaka, 40.000 Jevreja, 30.000 Slovenaca, 5.000 Talijana i oko 28.000 ostalih. Zakonskim uredbama Hrvati su imali privilegovan položaj, dok su Srbi, Cigani i Jevreji bili predodređeni za nestanak. Posebnu pažnju vlast je posvetila rješavanju tzv. srpskog pitanja, koje je posmatrano kroz odnos između pravoslavlja i katoličanstva uopće. U cilju njegovog rješavanja, aktualna vlast, 3. maja 1941. godine, usvojila diskriminatornu Zakonsku odredbu o prelasku s jedne vjere u drugu. Ovom Odredbom bilo je omogućeno svim pravoslavcima da prelaskom u drugu vjeru (katoličanstvo ili islam) postanu ravnopravni građani NDH. Iako je prelazak u drugu vjeru označen kao slobodan izbor pojedinca, to se u praksi sprovodilo na sasvim drugačiji način. Prisila, strah i pojačana agitacija katoličke crkve utjecala su na masovna konvertiranja pravoslavaca u katoličanstvo. Otvorena netrpeljivost i masovna ubistva Srba negativno su ocijenjena i od strane Nijemaca, koji su upozoravali Pavelića, da represivne akcije prema Srbima ne rješavaju probleme nego povećavaju njihovu odbojnost prema NDH.

¹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje: ZDNOR) Vojno-istorijski institut, Dokumenti Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941-1945, Direktiva Adolfa Hitlera od 27. marta 1941. godine Vrhovnoj komandi njemačke oružane sile za koncentrični napad na Jugoslaviju (*Direktiva* 25), tom II, knjiga 2, Beograd 1954, 424-429. (dalje: ZDNOR, II/2). U naredbi od 27./28. mart 1941. godine Hitler je naglasio da „treba računati s tim da će pri našem napadu na Jugoslaviju Hrvati stupiti na našu stranu“ i da će im zbog toga „odgovarajući politički ustupak (kasnija autonomija) biti osiguran“.

² Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga II, Zagreb 1961, 387. (dalje: F. Čulinović, *Jugoslavija*, II).

³ F. Čulinović, *Jugoslavija*, II, 390. „O tome ima podataka u telegramu njemačkog predstavnika u Rimu Hans Georga Mackensena, datiranom 11. aprila 1941. godine u 3,00 p.m. ministru vanjskih poslova Ribbentropu u Berlin. Taj telegram glasi: Prema obavještenju koje je Anfuso dao Bismarcku, ovog jutra Pavelić ostavlja Rim u pravcu Trsta, a namjerava krenuti sa 300 (tri stotine) svoje pratnje u Zagreb što je moguće brže (...).“

Analizirajući odnos NDH prema srpskom narodu, u studiji Srbi u ratnom dnevniku Vermahta navodi se sljedeće:⁴

Od svih njemačkih saveznika Hrvatska je bila i ostala zemlja sa najvećim unutrašnjim problemima. Od samog osnivanja države, Hrvatska se suočila sa velikim nacionalnim i religioznim problemima (pravoslavnim stanovništvom), koje su ustaše pokušale da riješe terorom. Time su samo dali novu snagu srpskom nacionalističkom pokretu Draže Mihailovića i komunističkoj, partizanskoj organizaciji Tita.

Uvažavajući demografsku situaciju i geostrateški značaj Bosne i Hercegovine vlast je bosanskohercegovačke muslimane nacionano indoktrinirala, svrstavajući ih u sastav hrvatskog nacionalnog korpusa. Muslimani su proglašeni „najkorjenitijim i najplemenitijim dijelom velikog hrvatskog naroda“, a Bosna i Hercegovina „srcem hrvatske države“. U sastavu NDH područje Bosne i Hercegovine je bilo podijeljeno na sedam župa (potcrtana su sjedišta župa):⁵

- 1) Hum sa srezovima: Konjic, Ljubuški, Metković, Mostar, Nevesinje i Posušje;
- 2) Krbava i Psat sa srezovima: Bihać, Bosanska Krupa, Hrvatski Petrovac i Cazin;
- 3) Lašva i Glaž sa srezovima: Fojnica, Travnik, Visoko, Zenica i Žepče;
- 4) Pliva i Rama sa srezovima: Bugojno, Duvno, Glamoč, Jajce, Kupres, Livno, Prozor i Varcar Vakuf;
- 5) Sana i Luka sa srezovima: Banja Luka, Ključ, Kotor Varoš, Prijedor i Sanski Most;
- 6) Usora i Soli sa srezovima: Doboј, Gračanica, Kladanj, Maglaj, Teslić, Tešanj, Tuzla i Zvornik;
- 7) Vrhbosna sa srezovima: Čajniče, Foča, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Višegrad i Vlasenica.

„Rimskim ugovorima” iz 1941. godine i kasnijim sporazumom sa Pavelićem, Italija je dobila ogroman pojas Dalmacije (nazvan „Italijanski jadranski obalni pojas“), sa gradovima Šibenik, Trogir, Split i gotovo sve otoke.⁶ Ipak, stvarnu vlast u NDH su imali Nijemci, koji su preko Edmunda von

⁴ Greiner/Schramm, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Drugo izdanje, Izbor prevod i pogovor Nikola Živković, Beograd 2004, 52. (dalje: *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*)

⁵ Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, Beograd 1973, 157–158. Cjelokupno područje NDH podijeljeno je na 22 župe.

⁶ Tzv. rimski ugovori su se sastojali od: Ugovora o određivanju granica, Ugovora o jamstvu i saradnji, Sporazuma o pitanjima vojnčkog značaja koja se odnose na jadransko primorsko područje, Razmjene pisama između predsjednika italijanske i predsjednika vlade NDH o načinu upravnog vođenja općine Split i otoka Korčule i o pravima italijanske manjine, Zaključnog zapisnika i dogovora o ponudi hrvatske krune vojvodi od Spoleta i o njegovom prihvatanju.

Horstenaua (na čelu civilnog upravnog štaba – slično kao i u Srbiji) i Zigfrida Kašea (vojno-upravni komadant) kontrolisali Pavelića i njegov vojno-politički establišment.⁷ Bez ustava i višestranačkog života hrvatska država je predstavljala pravno-politički provizorij.⁸

Kontroverze oko položaja Bosne i Hercegovine

Slom Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom Aprilskom ratu 1941. godine označio je novu gestratešku preraspodjelu teritorija na prostoru Balkanskog poluotoka. U ovim konstelacijama Bosna i Hercegovina se našla u interesnom procjepu između njemačkog i italijanskog okupatora. Iako je prema prethodnom dogovoru između Berlina i Rima cijeli prostor Bosne i Hercegovine trebao je da uđe u interesnu sferu Italije – a takvo rješenje ozvaničio i Hitler u *Prethodnim smjernicama za podjelu Jugoslavije* – situacija se nakon kapitulacije Jugoslavije iskomplikovala.⁹ Naime, u nastojanju da spriječi apsolutnu dominaciju Italije na Sredozemlju, Hitler je odlučio da suspendira odluku iz *Prethodnih smjernica*. Tako je Njemačka, već na Bečkoj konferenciji

Opširnije u: *ZDNOR*, tom V, knj. 1, dok. br. 224, Ugovor NDH i Kraljevine Italije od 18. maja 1941. o uzajamnoj saradnji; također u: Rafael Brčić, *Reagovanje okupatora i kivislinga na ustanak u Bosni i Hercegovini, 1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, 454. O tzv. rimskim ugovorima, kojima su regulisani odnosi između Kraljevine Italije i NDH, vidi u: *ZDNOR*, tom V, knj. 1, dok. br. 224, Ugovor NDH i Kraljevine Italije od 18. maja 1941. o uzajamnoj saradnji. O konačnom rešenju graničnih pitanja između NDH i Kraljevine Italije vidi u: *ZDNOR*, tom XIII, knj. 1, (dalje: *ZDNOR*, XIII) dok. br. 19, Ugovor o određivanju granica između NDH i Kraljevine Italije potpisan u Rimu 18. maja 1941; u: dok. br. 20, Sporazum NDH i Kraljevine Italije od 18. maja 1941. o stvaranju demilitarizovane zone na području NDH; u: dok. br. 21, Musolinijevo pismo predsedniku vlade NDH Paveliću o upravnom uređenju opštine Splita i ostrva Korčule i o pravima italijanske nacionalne manjine na području NDH; u: dok. br. 170, Ugovor između Nezavisne države Hrvatske i fašističke Italije o granicama između NDH i Crne Gore.

⁷ Treba navesti da se Horstenau i Kaše nisu slagali u pogledu Pavelića. Dok je Horstenau smatrao da je Pavelićeva politika prema Srbima kontraproduktivna za njemačke interese na Balkanu, jer podstiče oružani otpor srpskog naroda, Zigfrid Kaše je podržavao Poglavnika NDH. Iako su i drugi izvještaji (npr. gen. Lera) govorili da je Pavelićeva politika pogrešna i da on nema podršku hrvatskog naroda, Hitler je odlučio da ga zaštiti i ostavi na čelu NDH.

⁸ Iako je zakonskom uredbom Ante Pavelića, od 24. januara 1942. godine, u NDH ozvaničen početak rada Sabora, uloga ove institucije se svedena na formalnost. Naime, bio je to savjetodavni organ bez mogućnosti da donosi odluke. Sama činjenica da njegove poslanike nije birao narod na izborima, nego je imenovao Poglavnik dovoljno govori o karakteru i značaju ove institucije.

⁹ Tada je konstatirao da se „političko uređenje ovih predjela (Bosne i Hercegovine i Crne Gore, op. a.) prepušta Italiji”. Na osnovu *Prethodnih smjernica* jasno je da Nijemci u sklopu Hrvatske nisu računali Bosnu i Hercegovinu, bez obzira što se u njemačkom dokumentu u od 14. aprila 1941. godine – koji sadržava „uputstva u vezi opskrbnih sredstava svih vrsta na području Hrvatske” – navodi da je Hitler „naredio da se obrazuje nova Hrvatska država, koja je u prijateljskom odnosu sa Njemačkom”. Dalje se letimično govori o „opsegu dijela hrvatskog područja” koji obuhvaća njemačka vojska, pri čemu se spominje da lijeva granica obuhvata „granicu bivše jugosl. banovine Hrvatske”. O ovome opširnije u: Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga II, Zagreb 1961, 210; te u: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, 82.

21. i 22. aprila 1941. godine, odbacila italijansku supremaciju u Bosni i Hercegovini i odlučila podržati jačanje NDH na ovom prostoru. Izaslanik Rajha Joahim fon Ribentrop jasno je naglašavao da „istočnu granicu NDH treba da čini istočna granica Bosne i Hercegovine”.¹⁰ Dva dana nakon Bečke konferencije u NDH je stigao Hitlerov opunomoćenik Glez fon Horstenu, koji je zajedno sa Slavkom Kvaternikom započeo aktivnosti na ustrojavanju oružničkih jedinica (žandarmerije) i domobranstva. Nakon što su Musolini i Pavelić, 18. maja 1941. godine, potpisali tzv. rimske ugovore – kojima je bilo potvrđeno da NDH ima granični pojas sa Crnom Gorom – Italija je *de facto* priznala da je Bosna i Hercegovina uključena u sastav NDH. Međutim, Italija je uspjela da ograniči suverenitet NDH posebnom odredbom tzv. rimskih ugovora. Radilo se o tački 2. pod naslovom „Sporazum o pitanjima vojničkog značaja“, prema kojoj vlada NDH nije smjela imati vojne snage i vojne objekte na prostoru tzv. Prve i Druge zone (između planinskih vjenaca Bjelašnica, Prenja, Cincar i Šator, na sjeveru, do jadranske obale na jugu). Također, iako je načelno bila prihvatila, Italija je rezolutno osporavala istočnu granicu NDH.¹¹

Ovakav razvoj događaja poremetio je odnose između Njemačke i Italije, što se direktno odrazilo na situaciju u Bosni i Hercegovini. Iako se italijanski izaslanik grof Čano u Beču povinovao njemačkim željama Benito Musolini je pokazivao otvorenu težnju da spriječi punu implementaciju odluka Bečke konferencije. S druge strane, uz pomoć njemačkog izaslanika fon Horstenua, NDH je formirala oružane snage, koje su zajedno sa italijanskim ušle na prostor Hercegovine. Ovakav razvoj situacije nije odgovarao Italiji, te je Mussolini u nekoliko navrata tražio da se do kraja ispoštuju „rimski ugovori” i da se hrvatska vojska potčini italijanskoj komandi. No, to se nije desilo sve do potpisivanja *Zagrebačkog sporazuma*, 26. augusta 1941. godine, prema kojem je na teritoriji Hercegovine sva vojna vlast predata u ruke komandi Druge italijanske armije. Ustaška vojnica je trebala biti povučena iz Hercegovine, a domobranstvo stavljeno pod komandu Druge italijanske armije. Također, *Zagrebačkim sporazumom* Italija je osim vojne preuzela i svu civilnu vlast u Hercegovini. Ovaj Sporazum podržala je i Njemačka.

Šta je se desilo u međuvremenu, pa je Hitler napustio politiku beskompromisne podrške Paveliću u Bosni i Hercegovini? Naime, uzimajući u obzir kretanja na geostrateškom planu može se uvidjeti da je njemačka zaštita hrvatskih interesa u Bosni i Hercegovini dovedena u pitanje odmah poslije napada Wermaha na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine.¹² Naime, nakon

¹⁰ Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 24. (dalje: E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*).

¹¹ Predajući akreditivne Paveliću, italijanski ambasador u Zagrebu Antonio Kazertano je saopštio da Italija namjerava zadržati djelove jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine. Vidi u: E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, 25.

¹² Musolini je po otpočinjanju napada Njemačke na Sovjetski Savez slavodobno izjavio: „Ja samo želim da Nijemci u ovom ratu na Istoku budu pošteno očerupani (...) oni traže lojalnost od ostalih, a sami nisu sposobni da budu lojalni”. Čini se da je Musolini bio rezigniran Hitlerovim navalentnim stavom u pogodu njemačke superiornosti. To se vidjelo i neposredno pred napad

početnih uspjeha Njemačka je ubrzo uvidjela da je tzv. antiboljševička ekspedicija puno teži poduhvat nego što se činilo. Započeli su mjeseci teških borbi u ruskim vrletima, što je neminovno utjecalo na korigiranje njemačkih stavova prema situaciji u Bosni i Hercegovini, a posebno na područje Hercegovine, u kojoj se početkom juna 1941. godine pobunilo srpsko stanovništvo. Nesposobnost aktuene vlasti NDH da uguši ustanak i evidentna mogućnost njegove eskalacije opredjelili su Njemačku da dadne punu podršku Italiji u uspostavljanju kontrole na ovom prostoru. Upravo je to bio rezultat italijanske politike, koja je od Bečke konferencije aktivno djelovala među srpskim narodom u Hercegovini, podstičući ga da zatraži priključenje istočne Hercegovine Crnoj Gori.¹³ O ovim aktivnostima biće više govora u tekstu koji slijedi.

Prilike u Hercegovini do junskog ustanka 1941. godine

Pred kraj Aprilskog rata situacija je u Hercegovini izmicala kontroli. Sporadični sukobi između pripadnika Jugoslavenske vojske i paravojne Hrvatske sejačke zaštite (HSZ),¹⁴ koje su nastojale ostvariti kontrolu nad *gradom Mostarom*, otpočeli su još u prvoj polovini mjeseca aprila 1941. godine. Iz mostarskih naselja Cim i Ilići ove paravojne snage su koordiniranim akcijama uznemiravale vidljivo demoralisanu i dezorijentisanu Jugoslavensku vojsku, koja je bila stacionirana u kasarni Sjeverni logor. Najteži sukobi vođeni su 15. aprila 1941. godine, kada su u napadu Jugoslavenske vojske potpuno uništena i spaljena ova dva mostarska naselja. Navedeni napad desio se i pored informacije iz najviših političkih krugova da je Jugoslavija pred kapitulacijom i naredbe Vrhovne komande da Jugoslavenska vojska treba u miru predati oružje i sačekati uspostavu nove vlasti. Ipak, oficiri iz sastava Primorske armije sa sjedištem u Mostaru, po naredbi generala Milojka Jankovića, (komandant Primorske armije) 15. aprila 1941. godine u 13.00 izvršili su opći napad na Cim i Iliće. Ovom akcijom koordinirali su kombinirani Drinski bataljon pod komandom Žaka Jaroslava (po nacionalnosti Hrvata), koji je uništio Cim i Đački bataljon, koji je napao i spalio naselje Ilići.¹⁵ Sljedeći dan ova vojska napustila

Njemačke na Sovjetski Savez, kada je Wehrmacht jasno stavio do znanja da italijansko prisustvo u operaciji Barbarossa nije neophodno. Naime, nakon što je Njemačka objavila rat Sovjetskom Savezu Hitler je o tome kratko obavjestio i Musolinija. O ovim događajima grof Čano je pisao: „Musolini će sutra odgovoriti Hitleru. On vruće želi da italijanski ekspedicioni korpus sudjeluje u pothvatu ali iz Hitlerova se pisma lako može razabrati da ne bi žalio kada se ne bismo miješali“. Opširnije u: *Dnevnik grofa Čana* (sa italijanskog preveo Jakša Bužančić), Zagreb 1948, 256, 258 i 259.

¹³ Mladen Vukomanović, Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, god. 1, br. 1, Sarajevo 1965, 204.

¹⁴ Na osnovu odluke od 19. aprila 1941. godine HSZ je preimenovana u oružanu komponentu pod nazivom Hrvatski zaštitni lovci. Značajan dio HSZ tada je prešao u ustaške snage.

¹⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), *Zemaljska Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH* (dalje: ZKUZH), K. 152, Zapisnik Zemaljske Komisije

je Mostar i povukla se prema Nevesinju. Oružništvo NDH je u narednim danima uhvatilo nekoliko pripadnika Jugoslovenske vojske koji su učestvovali u paljenju ovih naselja, ali su oni ubrzo oslobođeni na zahtjev Italijana.¹⁶ Italijani su sa podozrenjem gledali na ovaj događaj, smatrajući da je on samo poslužio vlasti NDH da započne sa odmazdama nad srpskim stanovništvom. U dopisu svojoj vladi italijanski konzul je konstatirao sljedeće:¹⁷

U Mostaru, još prije nego su naše čete (italijanske čete, op. a.) došle tamo, izbili su sukobi između Hrvata i Srba, koji povukavši se zapalili su katolička sela Iliće i Cim, koji su u blizini grada. Tako izgleda da su ova paljenja i neizbježive žrtve jednog sukoba bila uzrokom ili bolje isprikom da se započne klanje Srba (...)

Odmah nakon proglašenja NDH započelo je uspostavljanje njenih civilnih i vojnih struktura na području Hercegovine. Tako je u Mostaru 11. aprila osnovan Ustaški stan, a u srezovima koji su pripadali Banovini Hrvatskoj određeni su povjerenici i vijeća koja su preuzela vlast.¹⁸ Tri dana kasnije, svi pripadnici poražene Jugoslovenske vojske u Hercegovini položili su oružje.

Formiranjem upravno-administrativnog aparata područje Hercegovine je bilo podijeljeno između župa Hum (Mostar, Konjic, Ljubuški, Nevesinje, Posušje i Metković) i Dubrava (Trebinje, Bileća, Stolac, Gacko i Ravno). Čitava teritorija NDH podijeljena je na 5 divizijskih područja i 18 popunidbenih zapovjedništava, koja su u italijanskoj okupacionoj zoni počela sa radom 20. maja 1941. godine (nakon potpisivanja Rimskih ugovora). Naredbom od 3. juna 1941. godine u Mostaru je počelo formiranje Jadranskog divizijskog područja, kojem su pripala Mostarsko, Trebinjsko, Kninsko i Sinjsko popunidbeno zapovjedništvo. U Mostaru je bila smještena 6. pješadijska domobranska divizija i Mostarska doknadna bojna iz sastava Trećeg domobranskog zbora, čije je sjedište bio u Sarajevu.

U ostalim hercegovačkim mjestima situacija se do junskog ustanka odvijala na sljedeći način:

Nakon aprilskog poraza i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije *srez Gacko* zaposjela je italijanska vojska, koja je ostala do maja 1941. godine. Prvi kotarski predstojnik bio je Jozef Rom (porijeklom Austrijanac), a za logornika postavljen je Hasan Čustović. U početku su ustaše imale velikih problema da uspostave svoju vlast, jer među muslimanskim stanovništvom nisu uživali povjerenje.

za utvrđivan je zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH o saslušanju Žaka Jaroslava činovnika Ministarstva trgovine, 2. januar 1947, 2-3.

¹⁶ Davor Marijan, Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, godina 35, broj 2, Zagreb 2003, 545. (dalje: D. Marijan, *Lipanjski ustanak*).

¹⁷ Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (dalje: AHNK), *Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata* (dalje: *ZUDD*), K. 13-680, Brzovjanka Kraljevskog Talijanskog konzulata: Politički i vojnički položaj u Mostaru, Mostar, 12. ožujka 1943, 8.

¹⁸ Nevenka Bajčić, Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, godina II, broj, 2, Sarajevo 1966, 204. Također u: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, 78.

Pokušaji da se ovaj problem prevaziđe dovođenjem kadrova iz Mostara nije uspio, pa su u Gacko stigle ustaše iz Zagreba, koje su još za vrijeme italijanskog prisustva formirale ustaško političko rukovodstvo. Pod vođstvom Hermana Togonala zvanog Krešo, Jure Francetića, Alije Šiljka i Hasana Čustovića ustaše su u junu 1941. godine izvršile masovna ubistva srpskog stanovništva. Tom prilikom ubijeno je oko 450 Srba. Najveći zločin izvršen je 4. juna 1941. godine, kada je najveći dio ovih žrtava završio u jamama Golubnjača (na brdu Kobilja Glava), Čučina i Čavkina Jama.¹⁹ Pokušaj ustaša da 25. juna izvrše ubistva Srba, koji su se nalazili u zatvoru u selu Avtovac, nije uspio, jer su se tome usprotivili ugledniji Muslimani ovoga sela.²⁰ Ustaški zločini uzrokovali su pobunu srpskog stanovništva u selu Stepen 6. juna iste godine, koji se proširio na ostala srpska sela u Gatačkom srezu: Kazance, Duliće, Vratkoviće, Daniće, Pržine, Dobrolje, Gusto Polje, Garova, Samobor, Lipnik i Jasenak. Početkom 1942. godine ustaničke snage uspjele su potpuno izolirati Gacko, u kojem je, prema ustaškim podacima, bilo oko 500 izbjeglica iz Foče.²¹

Na početku rata u *Trebinje* je ušla je 14. hrvatska pukovnija, koja je zaposjela položaje na Golom Brdu, Petrinji, Gličnju i na Arslanagića Mostu, dok su pripadnici Italijanske divizije „Marche“ svoje snage stacionirala na Crkvini, Krupjelu, Pogačici, Dražinom Dolu i Humu. Zadatak hrvatske vojske u Trebinju bio je da u saradnji s Italijanima osigura red u gradu i njegovu odbranu od ustaničkih snaga. U maju 1941. godine ustaše su u Trebinju formirale logor i za logornika imenovala Muhameda Šarića, ljekara iz Trebinja, a za njegova zamjenika Peru Sutića. Situacija je bila mirna sve do kraja maja, kada je iz Zagreba došla ustaška grupa, koju je predvodili Borivoje Rotkvić i Ivica Rajić. Tokom mjeseca juna ova grupa izvršila je masovna ubistva i hapšenja srpskog stanovništva.²² Posebno su teški zločini izvršeni u selima Bijela Gora, Zupci, Lastva i Orahovac, gdje je ubijeno na desetine Srba. Odmah po otpočinjanju ustaških zlodjela došlo je do ustanka srpskog stanovništva, koji je kontinuirano rastao.

Polovinom aprila 1941. godine, na područje *bilečkog sreza* ušle su italijanske snage pod komandom generala Ambrozija, koje su na ovom području uspostavile vojnu vlast. Civilna vlast formirana je od strane državnih organa NDH tek dva mjeseca nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Od prvih dana

¹⁹ ABiH, ZKUZH, K. 101, inv. br. 55695, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Gacko, 2. Iz jame su živi spašeni svećenik Novak Mastilović, Mlija Bjelica i još dvoje ljudi.

²⁰ ABiH, ZKUZH, K. 101, inv. br. 60789, Zapisnik o saslušanju svjedoka Novaka Mastilovića, Gacko, 8. april 1947, 4.

²¹ Arhiv historijskog muzeja Bosne i Hercegovine (dalje: AHMBiH), *Ustaška nadzorna služba* (dalje: *UNSA*), K. 2, dok. br. 272, Krugoval zapovjednika posade u Gacku, 15. ožujak 1942, 1. U dokumentu se, također, navodi da je u selu Gornji Borač smješteno još oko 1.000 fočanskih izbjeglica.

²² ABiH, ZKUZH, K. 220, inv. br. 54922, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji grada Trebinja, Trebinje, 17. juni 1946, 1. U periodu od 1. do 23. juna 1941. godine ustaše su u gradu Trebinju uhapsile 60 Srba i pet Muslimana, koji su se suprostavljali zločinima nad srpskim stanovništvom.

uspostavljenja NDH na ovom području razvijene su vrlo snažne tendencije od strane domaćeg srpskog stanovništva ali i italijanskih vlasti da se ovaj srez priključi Crnoj Gori. Na tome je posebno insistirao guverner Crne Gore italijanski oficir Peircio Birolli. Zbog toga je hrvatska vlada napravila plan stvaranja tzv. Vojne krajine u graničnom pojasu prema Srbiji i Crnoj Gori. Prema tom planu bilo je predviđeno da se s teritorije Bilećkog sreza treba iseliti 2.000 srpskih porodica u Srbiju i Crnu Goru, a da se umjesto njih usele hrvatske i muslimanske porodice.²³ Također, ni muslimansko stanovništvo nije se slagalo s političkim tendencijama Srba i Italijana. Zbog toga su formirali izaslanstvo muslimana bilećkoga kraja koje su predvodili Zaim Muštović i Salko Drljević. Oni su posjetili poglavnika Pavelića i od njega zatražili da ovo područje pripadne NDH. Izražene velikosrpske tendencije na području Bilećkog sreza početkom juna uzrokovale su ustaške akcije koje su za posljedicu imale napad na selo Korite i stradanje oko 170 osoba srpske nacionalnosti.²⁴ Nakon toga su bilećki Srbi, pomognuti Crnogorcima, podigli ustanak i u periodu od 28. juna do 27. augusta 1941. godine, zauzeli sva mjesta u Bilećkom srezu osim grada Bileće.

Nakon kapitulacije Jugoslavije na teritoriju *Ljubinjskog sreza* ušle su italijanske jedinice iz sastava divizije „Marche“. Ove vojne snage ostale su u Ljubinju do 24. maja 1941. godine, nakon čega je na ovom prostoru uspostavljena vlast državnih organa NDH. Ključnu ulogu u formiranju ustaške vlasti u Ljubinju imali su Jure Boroje, ustaški povjerenik rodnom iz mjesta Ravno, te Mato Boroje, Vido Žutac i Pero Vukić. Krajem maja u ovo mjesto je stigao Leo Togonal (brat spomenutog Hermana), koji je preuzeo vlast u gradu. Tokom maja i juna 1941. godine ustaše su izvršile više zločina nad srpskim stanovništvom. U ovim akcijama stradala su mjesta: Ravno (ubijeno oko 460 Srba), Bobani (ubijeno oko 200 Srba), Popovo Polje (ubijeno oko 450 Srba), te Ljubinje u kojem je ubijeno oko 80 Srba.²⁵ Najveći broj ovih žrtava završio je u jamama „Pandurica“, „Jagodnjača“ i „Kapavica“. U jami „Hržani Do“ stradali su Srbi iz Poljica. Sličnu sudbinu doživjeli su Srbi iz Vlahovića, Pocrnja i Uboskog, koji su pobacani u jamu „Pandurica“.²⁶ Zbog zločina nad Srbima u Ljubinje je u novembru 1941. godine ponovo ušla italijanska vojska, koja se na ovom prostoru zadržala sve do kapitulacije Italije. Nakon Italijana u Ljubinje su povremeno dolazile njemačke snage iz sastava jedinice „Princ Eugen“, koja je u to vrijeme bila stacionirana u Stocu.

Polovinom aprila 1941. godine u *Nevesinje* ušle su prve jedinice italijanske vojske koje je predvodio general Roseti. Ove snage ostale su nekoliko dana i zamijenile su ih snage iz sastava jedinice „Murđe“. U isto

²³ ABiH, ZKUZH, K. 21, inv. br. 58376, Izjava svjedoka Šakić Marka, Sarajevo, 1. novembra 1946, 3. Marko Šakić 1941. godine bio je na položaju Kotarskog predstojnika u Bileći.

²⁴ ABiH, ZKUZH, Predmet: Spužević Đuro, 2.

²⁵ ABiH, ZKUZH, Predmet: Spužević Đuro, 2.

²⁶ ABiH, ZKUZH, K. 208, inv. br. 54985, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača u mjestu Ljubinje, 19. juna 1946, 1.

vrijeme, po selima Nevesinjskog sreza djelovali su odredi tzv. „Mačkovih lovaca“, koji su pljačkali i zlostavljali ne samo srpski nego i muslimanski narod. To su posebno osjetili stanovnici Kifina Sela.²⁷ Uporedo s Italijanima u gradu su vlast sačinjavale i ustaške snage, koje su u noći 27. na 28. maj 1941. godine napale na srpsko selo Drežanj, u kojem je poginulo 28 njegovih stanovnika. Slična akcija desila se nakon nekoliko dana, tj. 2. juna, kada je bilo ubijeno oko 30 Srba. Ustaške akcije u samom gradu otpočele su pod vođstvom Franje Sudara 13. na 14. juni 1941. godine, kada je bilo ubijeno i uhapšeno oko 180 pripadnika srpskog naroda.²⁸ Zbog zočina koje su sprovodile, a na intervenciju Nijemaca, ustaške snage su zamijenjene domobranima.

U *konjičkom srezu* ustaška vlast je uspostavljena tokom juna i jula 1941. godine. Još dok je trajao Aprilski rat u Ostrošcu, Bradini, Glavatičevu, Spiljanima i drugim mjestima formirana je HSZ, koja je razoružavala demoralisane pripadnike Jugoslovenske vojske. U tome su im pomagali hrvatski oficiri u sastavu Jugoslovenske vojske, a posebno su se istakli Stjepan Surac i Franjo Volf. Dana 17. aprila formiran je ustaški logor u Konjicu, a za prvog upravnika je imenovan Nikola Loparić (u julu je za upravnika logora imenovan Zvonko Jerković). Isti dan aktuelna vlast je obznanila *Naredbu o javnom redu i sigurnosti*, kojom je bila ograničena sloboda kretanja za Srbe, Jevreje i Cigane.²⁹ Nastojanje ustaških organa da u svoje redove uključi što više konjičkih muslimana nije uspio. O tome govore i podaci da se zbog nezainteresiranosti muslimana nisu mogli u potpunosti popuniti ustaški tabori formirani u Glavatičevu, Ostrošcu i Bradini. U junu je formirano kotarsko poglavarstvo u Konjicu, te općine u Konjicu i Ostrošcu. Na području sela Lukomir, Čuhovići, Vrdolje, Džepi, Bjelimići, Orahovica i drugih. formirana je seoska milicija. Ove snage formirane zbog zaštite sela, u svome sastavu su okupile veliki broj konjičkih muslimana. Razlog je bio vrlo jednostavan – lakše je bilo služiti u seljačkoj miliciji nego u drugim oružanim snagama NDH. Tokom juna i jula novoformirana vlast je izvršila masovna hapšenja i ubistva srpskog stanovništva. Prema dostupnim podacima u ovom periodu ubijeno je ili u logor odvedeno oko 350 osoba srpske nacionalnosti.³⁰ Ustaške zločine osjetili su i muslimani

²⁷ ABiH, ZKUZH, K. 159, inv. br. 54759, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Kifino Selo, Nevesinje, 25. juni, 1946, 1. U Kifinom selu je, krajem februara 1942. godine, u kući Luke Radojčića likvidiran Mihailovičev izaslanik za Hercegovinu major Boško Todorović. Njega je, zajedno s još nekoliko četničkih dužnosnika, likvidirala partizanska grupa predvođena Vladom Šegrtom.

²⁸ ABiH, ZKUZH, Predmet: Spužević Đuro, 2.

²⁹ Momčilo Radović, *Revolucionarni radnički pokret i Narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic 1986, 80.

³⁰ ABiH, ZKUZH, K. 132, pov. dok. br. 219/46, Zemaljska Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za BiH – Državnoj Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača – Predmet: Spužević Đuro, Sarajevo, 1. marta 1947, 2. (dalje: ABiH, ZKUZH, Predmet: Spužević Đuro). Đuro Spužević tokom Drugog svjetskog rata obavljao je visoke dužnosti u NDH – od juna 1941. do decembra 1943. bio je podžupan velike župe Vrhbosna u Sarajevu; od decembra 1943. do februara 1944. bio je podžupan u velikoj župi Posavlje u Brodu na Savi; od februara do augusta 1944. obavljao je dužnost predsjednika sudbenog stola u Banjoj

klišanskog područja odnosno Neretvice (grupacija sela između Ostrošca, Prozora, Jablanice i Konjica).³¹ U Ostrošcu je, još prije uspostavljanja NDH, formirana vrlo snažna ustaška grupa koju su činili Cvitan Zekić (ustaški tabornik u Ostrošcu), Pavo Kobača, Dane Knežević i Ivica Stojanović, svi iz Ostrošca. Oni su od samog početka rata djelovali agitaciono, ubjediavajući narod u dobre namjere njemačkog okupatora. U isto vrijeme ustaše su razoružavale i pritvarale pripadnike poražene Jugoslovenske vojske. Dana 12. aprila 1941. godine ustaški agitatori u Ostrošcu su organizirali veliki zbor na kojem su svečano podržali proglašenje NDH. U oktobru 1941. godine započeo je ustanak Srba na području sela Borci i Blace, nakon čega su ustaše započele s masovnim hapšenjima srpskog stanovništva.

U prvim danima rata u Jablanici je na inicijativu fra Nikole Ivankovića i Vjekoslava Arapovića organizirana tzv. „Hrvatska zaštita“, u kojoj nisu bili angažirani stanovnici iz ovoga grada.³² Ova jedinica je djelovala do augusta 1941. godine kada je, nakon zločina koji je uradila u sadejstvu sa ustaškim jedinicama iz Mostara i Konjica na području Kupresa (srez Bugojno), postala sastavni dio ustaškog roja u Jablanici. Na čelu ove jedinice bili su Vinko Relja i Abraham Mandić. Isti mjesec u Jablanicu su ušle jedinice italijanske vojske.

Nakon aprilskog poraza u **Stocu** je uspostavljena vlast NDH. Nakon toga, ustaše su predvođene Franjom Smolom i Nikom Jerenićem izvršile masovna ubistva srpskog stanovništva na području Opličića, Prenja, Hrguda, Lokvi i drugih stolačkih mjesta. Veliki broj žrtava završio je u jamama: „Gavranica“ na Kozarici – oko 60 Srba iz sela Hrazna; „Rankovica“ – oko 220 Srba iz Ljubinja; „Čavši“ – 200 Srba iz sela Dabra; „Vrcuša“ – 35 Srba iz sela Dabrica.³³ Polovinom jula 1941. godine izdata je naredba prema kojoj su svi Srbi stolačkoga kraja morali preći u katoličku vjeru.³⁴ Postupak se odvijao u gradu Stocu, gdje su zainteresirani Srbi najprije morali u Kotarskom predstojništvu popuniti obrazac o prelasku iz jedne vjere u drugu. Ove prijave prethodno su morale biti ovjerene od strane Glavnog ustaškog stana u Stocu. Na sprovođenju ove naredbe u paraksu posebno su se isticali katolički svećenici: don Vido Putica, koga su četnici ubili 1942. godine, i Nikola Bošnjak. Iako su Srbi odbijali ovu naredbu, ipak je jedan dio – uglavnom žena i djece da bi izbjegao smrt – prihvatio prelazak u katoličanstvo. Međutim, dostupni podaci govore da

Luci; od 23. augusta 1944. do kraja rata nalazio se na mjestu velikog župana velike župe Hum u Mostaru.

³¹ Muslimani sa područja Klisa ili Neretvice su izbjegavali mobilizaciju u hrvatske oružane snage (Jadransko divizijsko područje), zbog čega su često bili meta ustaških snaga. Ustaše su počinile teške zločine u selima: Džanići, Gorani, Lokve, Blučići, Krušćica i dr. Opširnije u: Adnan Velagić, *Hercegovački muslimani u koncepcijama četničkog pokreta (1941-1945)*, Mostar 2012, 160-162. (dalje: A.Velagić, *Hercegovački muslimani*).

³² ABiH, ZKUZH, K. 133, inv. br. 55294, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Jablanica, Ostrožac, 5. jula 1944, 1-5. Jablanica je pripadala srezu Konjic i općini Ostrožac.

³³ ABiH, ZKUZH, Predmet: Spužević Đuro, 2.

³⁴ ABiH, ZKUZH, K. 209, inv. br. 55159, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Opličići, Stolac, 11. juli 1946, 6.

ustaše nisu vjerovala u iskrenost srpskog pokatoličavanja, što je rezultiralo novim zločinima. Po uspostavljanju vlasti u gradu Stocu, ustaše su na području MNO Suzina formirale općinsku miliciju, sastavljenu uglavnom od Muslimana iz sela Kljenci, Predolje, Suzin i Berkovići. Zadatak ove milicije bio je da štiti muslimansko stanovništvo od napada srpskih ustanika. Sjedište milicije bilo je u selu Berkovići, a na njenu čelu bili su Osman Đulepa, komandir i Osman Jašarević, njegov zamjenik. Prema dostupnim podacima ova milicija nije vršila nikakve zločine nad srpskim stanovništvom. Zbog oružanih aktivnosti Srba u ustaničkim snagama česti su bili pretresi srpskih kuća i oduzimanja vojničkih odijela i naoružanja.³⁵

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije *Čapljina* je pripadala stolačkom srezu i u njoj se nalazila sreska ispostava.³⁶ Čapljinsko područje je početak agresije na Kraljevinu Jugoslaviju dočekalo u atmosferi vrlo izraženih nacionalnih tenzija, koje su dodatno usložnjavane aktivnostima frankovaca i Hrvatskog omladinskog društva sv. Ante. Ove organizacije unosile su nemir među stanovništvo, afirmirajući ustaški pokret i opstruirajući vojnu mobilizaciju, a štampale su letke i ispisivale parole poput „Dolje Versaj“, „ŽAP“ (Živio Ante Pavelić), „Dolazi Pavelić“, „Ustaše će suditi“ i sl.³⁷ Bržem razvoju ustaštva pogodovala je i demoraliziranost Jugoslavenske vojske, koja je na području Hercegovine bila najvećim dijelom sastavljena od Hrvata i Muslimana. Tako je jugoslavenski vojni puk u Trebižatu (1 km od Čapljine), čija je dužnost bila da brani Čaplinu, bio pod komandom Joze Repca, ustaškog simpatizera. Ovakva atmosfera doprinosila je dezertiranju vojnika i rastu ustaške popularnosti među običnim stanovništvom. Nakon Kvaternikova proglašenja NDH 10. aprila 1941. godine, nastupio je težak period u samom gradu. Ustaški elementi predvođeni Petrom Jukićem, prijeratnim veletrgovcem iz Čapljine, iskoristili su situaciju i uspostavili Ustaški stan u čijem sastavu su bili: fra Tugomir Soldo; Mirko Lovrić, gostioničar; don Ilija Tomas, župnik iz Klepaca; Marko Vidić, gostioničar; Ahmet Kapetanović, student; Marko Vego, gostioničar; Janko Vego, gostioničar; Dane Vego, trgovac; Branislav Pavić, apotekar; Nikola Grepo, limar; Ivan Rebac, željezničar; Jure Mrčić, trgovac; Ešref Zuhrić, privatni činovnik; Mile Ostojić, šef željezničke stanice u Gabeli i Slavko Sušak, student iz Čapljine.³⁸ Prve naredbe koje je donio Ustaški stan u Čapljini odnosile su se na obavezno isticanje hrvatskih zastava na svim javnim objektima i uklanjanje ćirilčnih natpisa. U strahu za svoju bezbjednost Srbi su, predvođeni Nikolom Principom i Miletom Vitkovićem, uputili dopis vojnoj komandi u Trebinje da

³⁵ ABiH, *ZKUZBIH*, K. 212, inv. br. 55215, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Suzina, Stolac, 13. jula 1946, 2.

³⁶ U NDH Čapljina je postala sjedište Čapljinskog sreza, u čijem sastavu su bile samo dvije općine Čapljina i Hutovo.

³⁷ ABiH, *ZKUZBIH*, K. 82, inv. br. 59610, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Čapljina, Čapljina, 14. novembra 1946, 4.

³⁸ ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 3. U periodu od 22. do 28. juna 1941. godine ustaše su na željezničkoj stanici u Čapljini ubile 18 Srba željezničara i 30 srpskih seljaka iz Popova Polja, te na području sela Draževo 44 Srbina.

spriječi moguću eskalaciju nasilja. U sukobu između ustaša i jednog bataljona pitomaca Jugoslavenske vojske iz Trebinja, koji se desio 12. aprila 1941. godine, poginulo je pet pitomaca, ali su ustaše bile potisnute iz grada u pravcu Ljubuškog. Međutim, ubrzo su, nakon kapitulacije Kraljevine, jugoslavenski vojnici napustili grad u koji su 17. aprila ponovo ušle ustaške snage. Za njima su stigli i italijanski vojnici, koji su imali zadatak da spriječe nered i nasilje u gradu. Ove događaje Italijani su gledali mirno, dajući otvorenu podršku srpskim ustanicima u istočnoj Hercegovini. Tako su na njihovu inicijativu organiziran četnički bataljon u Pribilovcima, na čelu sa Ristom Boškovićem iz Tasovčića. Zbog toga su na ovom području ustaški zločini dostigli su najveće razmjere. Nakon poraza četnika srpsko stanovništvo bilo je zarobljeno i vozom sprovedeno do Šurmanaca, gdje je pobacano u tzv. „Šurmanačku jamu“. Najveći dio srpskog stanovništva bio je stacioniran u logoru na području Tasovčića (magacin „Silos“), odakle je odvođen na gubilišta u okolini grada. Također, veliki broj Srba iz grada bio je ubijen na čapljinskom mostu i bačen u Neretvu. Kasnije su mještani ove leševe pronalazili u Opuzenu i tu ih sahranjivali. Zbog opće nesigurnosti znatan broj Srba odlučivao se da pređe u katoličku vjeru, te je za ovaj čin čak i plaćao crkvenim dužnosnicima. U pokatoličavanju srpskog stanovništva na čapljinskom području posebno su se isticali don Ilija Tomas, fra Tugomir Soldo i fra Andrija Jelčić. Zanimljivo je spomenuti da je na ovom području i jedan dio Srba učestvovao u ustaškim zločinima nad sopstvenim narodom.³⁹

Ustaška dejstva protiv srpskog stanovništva na području *sreza Ljubuški* otpočela su u ljeto 1941. godine. Veliki broj žrtava bačen je u jame Humac – 86 lica, Hrašljani – 30 lica, Crnopod – 18 lica, Cerno – 200 lica, Međugorje – 25 lica i u Grabovo vrelo 150 lica.⁴⁰

Pokušaj nekih srpskih političkih krugova da uz pomoć Italije Hercegovinu priključe Crnoj Gori

Jedan od najtežih problema sa kojim se suočila vlast NDH u Hercegovini bilo je oduzimanje nelegalnog oružja od srpskog stanovništva. Naime, nakon poraza jugoslovenske vojske njeni pripadnici srpske nacionalnosti su se uglavnom vraćali svojim kućama, noseći sa sobom kompetnu ratnu opremu. To je predstavljalo potencijalnu opasnost ne samo za stabilnost aktuelne vlasti nego i za izbijanje međunacionalnih sukoba na terenu. Zbog toga je Slavko Kvaternik nekoliko puta pozivao sve one koji posjeduju nelegalno oružje da ga predaju aktuelnoj vlasti. Kod srpskog stanovništva ovaj poziv nije nailazio da prihvatanje, pa je aktuelna vlast 17. maja 1941. godine progasila

³⁹ ABiH, ZKUZBIH, K. 82, inv. br. 56736, Iskaz Mustafe Latića željezničkog službenika, Hum, 29. jula 1946, 3. U zločinima nad Srbima istakli su se Mitar Iljačić i Dušan Pudar, pripadnici srpskog naroda.

⁴⁰ ABiH, ZKUZBIH, Predmet: Spužević Đuro, 2.

Zakonsku odredbu o prijekim sudovima. Prema ovoj Odredbi svako onaj koji se nije odazvao na poziv za predaju oružja bio je uhapšen i osuđen na kaznu smrti strijeljanjem.⁴¹ Međutim, i pored toga, rezultati su u srpskim mjestima bili izuzetno skromni.

Postavlja se pitanje: Zašto su Srbi odbijali da predaju oružje? Najprije treba reći da je uspostavljanje hrvatske države među srpskim narodm dočekano sa veliki strahom i podozrenjem. Izjave pojedinih visokih dužnosnika NDH, o uništavanju i pokatoličavanju srpskog pravoslavnog življa, samo su povećavali odbojnost Srba prema hrvatskoj državi. S druge strane, evidentno je da je srpsko stanovništvo u Hercegovini imalo podršku Italijana, u bojkotovanju odluke o razoružavanju. Naime, italijanska komanda je od prvih dana javno govorila o mogućnosti uspostavljanja granica nekadašnje Kraljevine Crne Gore iz 1914. godine, što bi u njen sastav uključilo istočnu Hercegovinu, većinski naseljenu Srbima. U tom cilju Italijani su na terenu podsticali srpsko stanovništvo da od aktuelne vlasti zatraži sprovođenje referenduma kojim bi se njihovo mjesto priključilo Crnoj Gori.⁴² Ova politička akcija italijanskih organa označena je, u krugovima hrvatske vlasti, kao velika prepreka za uspostavljanje reda i mira na području istočne Hercegovine. S druge strane, italijanska inicijativa je bila dobro prihvaćena, ne samo kod lokalnih srpskih političara i srpskog naroda, nego i u krugovima Crnogorske federalističke stranke (CFS) u Crnoj Gori.⁴³ Djelujući sinhronizovano sa CFS, jedna grupa srpskih političara iz Hercegovine – u kojoj su bili Savo Ljubibratić, Obrad Novaković, Dušan Nenezić i drugi – došla je na Cetinje, početkom maja 1941. godine, da zatraži priključenje

⁴¹ D. Marijan, *Lipanski ustanak*, 547. Usp. Zakonska odredba o prijekim sudovima od 17. svibnja 1941. godine, *Narodne novine*, 20. 5. 1941.

⁴² Eklatantan primjer desio se u Bilećkom srezu u koji je guverner Crne Gore italijanski oficir Alesandro Peircio Birolli - poznat kasnije kao veliki prijatelj četnika, a posebno četničkog vojvode Pava Đurišića – slao svoje agitatore koji su utjecali na Srbe da zatraže priključenje ovog kraja Crnoj Gori. Opširnije u: ABiH, *ZKUZBIH*, K. 21, inv. br. 56216, Zapisnik o saslušanju svjedoka Đeletović Boriše, Mišeljčić Milana, Vučinić Radovana, Dutina Krste, Vučinić Milana, Bileća, 20. juni 1946, 1.

⁴³ Vođstvo CFS je, polovinom maja 1941. godine, sačinilo Memorandum, u kojem je izražen zahtjev Benitu Musoliniju da Crna Gora postane „nezavisna država pod italijanskim protektoratom“ i da za njenog kralja bude postavljen princ Mihailo, sin kneza Mirka (unuk kralja Nikole). Također, zatraženo je da se Crna Gora teritorijalno proširi i obuhvati područje od rijeke Neretve u Hercegovini do Mata u Abaniji. Kao razlog za ovo proširenje navedeno je ogorčenje Crnogoraca oduzimanjem Boke Kotorske (zaposjela Italija i od od nje je obrazovala Provinciju di Cattaro), te Ulcinja, Tuza, Rožaja, Plava i Gusinja (predati Velikoj Albaniji). Rukovodstvo CFS je izabralo Odbor, koji je Memorandum uputio civilnom komesaru u Crnoj Gori grofu Serafinu Macoliniju. Međutim, Macolini je Memorandum dostavio u Rim neposredno nakon što su Musolini i Pavelić potpisali Rimske ugovore (18.3), tako da je ova inicijativa propala. Potrebno je naglasiti da je upravo u momentu kada su hercegovački Srbi zatražili priključenje istočne Hercegovine Crnoj Gori, to isto uradili Srbi iz Sandžaka. Ovaj zahtjev sandžačkih Srba uslijedio je kao odgovor na inicijativu muslimanskog naroda iz 9 srezova Sandžaka i sjeverne Crne Gore (Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Nova Varoš, Priboj, Prijepolje, Pljevlja, Bijelo Polje i Berane) da ovaj dio priključe NDH. Opširnije u: Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977, 44-49. (dalje: R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*).

Hercegovine Crnoj Gori. Nakon razgovora sa predstavnicima Privremenog administrativnog komiteta, ova delegacija je uputila pismo italijanskoj kraljici Jeleni sa molbom da „Hercegovina bude nerazdvojna od Kraljevstva Vašeg Slavnog Oca, jer su naše borbe, patnje i slave zajedničke kroz vijekove sa Crnogorcima”.⁴⁴ Kao razlog za upućivanje ovog zahtjeva naveli su zločine koje nad hercegovačkim Srbima sprovode ustaše. Međutim, od ove inicijative nije bilo ništa, pa je početkom juna na Cetinje stiga još jedna delegacija hercegovačkih Srba iz Mostara, Stoca, Trebinja, Gacka i Ljubinja da od visokog civilnog komesara Serafina Macolinija ponovo zatraži priključenje Hercegovine Crnoj Gori.⁴⁵ Iako ih je Macolini saslušao i obećao da će njihove zahtjeve proslijediti nadležnim organima, on je unaprijed znao da od toga neće biti ništa, jer su u međuvremenu Musolini i Pavelić potpisali tzv. rimske ugovore, tako da je pitanje granice između NDH i Crne Gore bilo riješeno. Konačno razgraničenje između NDH i Crne Gore postignuto je 27. oktobra 1941. godine *Ugovorom između Nezavisne države Hrvatske i fašističke Italije o granicama između NDH i Crne Gore*, u kojem je u čl. 1. navedeno sljedeće:⁴⁶

Granica Nezavisne Države Hrvatske prema Crnoj Gori, polazeći sa područja Dobričevo (sjeverna granica međe, utvrđene već Rimskim ugovorom od 18. svibnja 1941—XIX), slijedi uglavnom staru granicu od godine 1914. između bivše Austro-Ugarske Carevine i, odnosno, Crne Gore i Srbije, sve do brda Kljunačka glava (vrh 1082), koje je tromeđna točka između Crne Gore, Hrvatske i Srbije.

Bilo je očigledno da je srpsku političku akciju u Crnoj Gori Musolini iskoristio da isposluje što povoljnije rješenje za Italiju, a to se i ostvario potpisivanjem tzv. rimskih ugovora. Na italijansku dvostruku političku igru srpski narod u Hercegovini je reagovao podizanjem ustanka, početkom juna 1941. godine. Ustanak je kontinuirano širio i eskalirao na Vidovdan 28. juna, obuhvativši cijelu istočnu Hercegovinu.⁴⁷

Pobuna Srba u Hercegovini

U momentu potpisivanja tzv. rimskih ugovora, na području Hercegovine je trajala separatistička politička akcija srpskog naroda. Uporedo sa tim

⁴⁴ R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, 46.

⁴⁵ Slavko Burzanović, Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, godina 10, broj 39, Cetinje/Podgorica 2009, 89. Macoini je prilikom svoga boravka u Rimu, tokom mjeseca maja (22.5) unaprijeđen u titulu visoki civilni komesar i diplomatski rang opunomoćeni ministar.

⁴⁶ *ZDNOR*, XIII, Ugovor između Nezavisne države Hrvatske i fašističke Italije o granicama između NDH i Crne Gore. Pitanje granice između NDH i Crne Gore pokrenuto svojim pismom Ante Pavelić Benitu Musoliniju, 15. juna 1941. godine. Granica predviđena ovim ugovorom uglavnom se poklapala sa ranijim Pavelićevim predlogom.

⁴⁷ A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 112-127.

aktivnostima Srbi su odlučno odbijali da predaju nelegalno oružje. Zbog toga je vlast NDH, odmah nakon 18. maja, otpočela pripreme za opsežnu vojno-političku akciju stavljanja cijele Hercegovine pod svoju kontrolu. Vojni aspekt akcije podrazumjevaao je prisilno oduzimanje nelegalnog oružja i slamanje svakog separatističkog djelovanja na terenu, a politička akcija je imala za cilj stvaranje tzv. Vojne krajine u graničnom pojasu prema Srbiji i Crnoj Gori, što je podrazumjevalo preseljavanje srpskog stanovništva iz istočne Hercegovine u Crnu Goru i dovođenje hrvatskog, slovenačkog i muslimanskog stanovništva na to područje.⁴⁸ U cilju uspostavljanja kontrole na terenu, veći dio istočne Hercegovine (osim Stoca) stavljen je pod ingerenciju 4. oružničke pukovnije. Međutim, ubrzo se uvidjelo da su ove snage nisu bile dovoljne da osiguraju red i mir, posebno izvan gradskih zona. Zbog toga su u Hercegovinu upućene 6. pohodna bojna iz Zagreba i 18. pohodna bojna iz Varaždina koje su stacionirane u Mostar, te 7. pohodna bojna iz Varaždina, koja je pristigla u Trebinje.⁴⁹

Početak juna ove snage su započele sa akcijom prikupljanja nelegalnog oružja na prostoru nevesinjskog sreza. Međutim, terenu naišli na vrlo snažan otpor Srba, koji je ubrzo prerastao u opću pobunu. Situacija je počela izmicati kontroli 1. juna 1941. godine kada su srpski seljaci u selu Drežanj, na području nevesinjskog sreza, odbili da predaju oružje jednoj jedinici Hrvatskih zaštitnih lovaca. To je rezultiralo ubistvom nekoliko Srba i paljenjem njihovih kuća. Dva dana kasnije u istom selu mještani su ponovo spriječili hrvatske organe da pakuju nelegalno oružje od srpskog naroda. Zbog oružanog otpora koji je uslijedio, hrvatskim je snagama pristigo pojačanje, pa su se srpski ustanici povukli u šumu. U znak odmazde u selo su, isti dan, ušle ustaše i zapalile oko 20 kuća.⁵⁰ Poslije sukoba u nevesinjskom srezu, pobuna se veoma brzo proširila po Bilećkom, Ljubinjskom i trebinjskom srezu. Pobunjeni Srbi su odbijali da predaju oružje, napadali na oružničke postaje (žandarmerijske stanice) i vršili diverzije na putnim komunikacijama (na relaciji Gacko – Bileća srušili su most i presjekli telegrafске stubove). U atmosferi punoj straha i napetosti hrvatske vojne snage su energično intervenisale. U nastojanju da zastraše Srbe i prisile ih na iseljavanje, što je bilo na tragu političkih težnji nove

⁴⁸ Tako je npr. prema tom planu bilo predviđeno da se s teritorije Bilećkog sreza iseli 2.000 srpskih porodica u Srbiju i Crnu Goru, a da se umjesto njih usele slovenačke i muslimanske porodice. Vidi u: ABiH, *ZKUZH*, K. 21, inv. br. 58376, Izjava svjedoka Šakić Marka, Sarajevo, 1. novembra 1946, 3. Marko Šakić 1941. godine bio je na položaju Kotarskog predstojnika u Bileći. Također u: A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 175.

⁴⁹ D. Marijan, *Lipanski ustanak*, 549.

⁵⁰ *Četrdeset prva*, Izvještaj ustaškog natporučnika Rudolfa Kučera, zapovjednika oružničkog voda pod naslovom: „U selu Drežnju kotara Nevesinjskog mještani napali patrolu zaštitnih lovaca“, (fotokopija originala), 207. U ovom izvještaju navodi se da je pobunjenike predvodio Vlatko Ivković iz Grabovice, a da je razlog pobune bio zločin koji se desio 1/2 juna 1941. godine u kojem su ustaše ubile veći broj lica na području sela Drežanj. Dalje se konstatira da je borba trajala jedan sat (od 11.00 do 12.00) i da nije bilo mrtvih. Ustaše su zarobile jedno lice, a radilo se o Branku Stajiću iz Grabovice. Također, vidjeti u: Uglješa Danilović, *Ustanak u Hercegovini, Hercegovina u NOB-u*, Vojnoizdavački zavod JNA, Vojno delo, Beograd 1961, 24-25.; također u: Miloš Hamović, *Izbještvo u Bosni Hercegovini 1941–1945*, Beograd 1994, 50-72.

hrvatske vlasti, ustaše su 4. na 5. juni 1941. godine izvršile zločin u srpskom selu Korita. Ovu operaciju su predvodili Herman Togonal, zvani Krešo, i Halid zvani Čelo (prezime se ne navodi u dokumentu).⁵¹ Tada je u selu Korita ubijeno i u jamu bačeno oko 130 Srba. Zločin se nastavio sve do 9. juna kada je dodatno likvidirano i u jamu bačeno njih još 27. Smatra se da je u Korićansku jamu bačeno ukupno oko 170 žitelja ovoga sela.⁵² Ustaški zločini u Koritama utjecali su na pobunu srpskog stanovništva u selu Stepen, 6. juna, koji se proširio na ostala srpska sela u Gatačkom srezu: Kazance, Duliće, Vratkoviće, Daniće, Pržine, Dobrolje, Gusto Polje, Garova, Samobor, Lipnik i Jasenak. Do kraja 1941. godine ustaničke snage uspjele su potpuno izolirati Gacko, u kojem je, prema ustaškim podacima, bilo oko 500 izbjeglica iz Foče.⁵³ Dana 7. juna Srbi su napali na sela Kazance, Jesenje i Mulj i počinili teške zločine nad muslimanskim stanovništvom. Tri dana kasnije, po nalogu Jure Francetića, strijeljano je 19 srpskih talaca u kotaru Gacko, a dva dana nakon toga u Ravnom su ubijena četvorica Srba.⁵⁴

U trebinjskom srezu situacija je bila mirna sve do kraja maja, kada je iz Zagreba došla ustaška grupa, koju je predvodili Borivoje Rotkvić i Ivica Rajić. Tokom mjeseca juna ova grupa izvršila je masovna ubistva i hapšenja srpskog stanovništva.⁵⁵ Posebno su teški zločini izvršeni u selima Bijela Gora, Zupci, Lastva i Orahovac, gdje je ubijeno na desetine Srba. Početkom augusta 1941. godine iselili su se svi muslimani iz 15 sela općina Lastva i Brda.

U drugoj polovini mjeseca juna ustanak je dodatno eskalirao, zbog napada Njemačke na Sovjetski Savez. Ulazak „bratskog ruskog naroda u rat“ srpski ustanici su prihvatili kao dodatnu motivaciju i nadu da će uspjeti u realizaciji svojih političkih ciljeva i priključiti istočnu Hercegovinu Crnoj Gori. S druge strane, sve očitije je bilo da je aktuelna hrvatska vlast nemoćna da zaštiti stanovništvo i uguši ustanak.⁵⁶ Poziv aktuelne vlasti ustanicima da polože oružje uz potpunu amnestiju nije naišao na pozitivan prijem. Čak šta više,

⁵¹ ABiH, *ZKUZBIH*, dok. br. 58376, Zapisnik o saslušanju Šakić Marka, Sarajevo, 1.11.1946, 1-2, Navodi se da je Halil zvani Čelo poslije zločina otišao u Sarajevo i poginuo u jedinici Crna Legija; te u: ABiH, *ZKUZBIH*, dok. br. 56217, Zapisnik o saslušanju Mićunović Obrena, Sudum Mirka, Tomanović Milana, Miličević Bože, Šešlija Bože, Stolica Luje, Kapor Miloša i Ovčina Salke, Bileća, 21.6.1946, 1-2.

⁵² ABiH, *ZKUZBIH*, Predmet: Spužević Đuro, 2.

⁵³ Arhiv Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine u sarajevu (dalje: *AHMBiH*), Fond Ustaška nadzorna služba (dalje: *UNS*), K2, dok. br. 272, Krugoval zapovjednika posade u Gacku, 15. ožujak 1942, 1. U dokumentu se, također, navodi da je u selu Gornji Borač smješteno još oko 1.000 fočanskih izbjeglica.

⁵⁴ D. Marijan, *Lipanjki ustanak*, 551.

⁵⁵ ABiH, *ZKUZBIH*, K220, inv. br. 54922, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji grada Trebinja, Trebinje, 17. juni 1946, 1. U periodu od 1. do 23. juna 1941. godine ustaše su u gradu Trebinju uhapsile 60 Srba i 5 Muslimana, koji su se suprostavljali zločinima nad srpskim stanovništvom.

⁵⁶ Sa terena su konstantno pristizali zahtjevi za komandu Jadranskog divizijskog područja, da se pošalju dodatne snage kako bi se zaštitilo stanovništvo od srpskih pobunjenika. Međutim, odgovori nadležne komande su skoro uvijek bili negativni, uz opravdanje da dodatnih snaga nema i da ih za duže vrijeme neće biti. Opširnije u: D. Marijan, *Lipanjki ustanak*, 552-554.

ustanici su to shvatili kao slabost i pojačali napade. U kolopletu zločinačkih aktivnosti postojali su i svijetli primjeri. Tako su polovinom juna ugledniji muslimani iz Avtovca spriječili pokušaj ustaša da strijeljaju zarobljene Srba iz tog sela. Međutim, 25. juna ustaše su izvršili nova hapšenja Srba u selu Avtovac. Tom prilikom uhapšeno je 50-60 Srba i sprovedeno prema Nevesinju gdje su ih ustaše likvidirale.⁵⁷ Osveta srpskih ustanika je uslijedila tri dana kasnije. Na Vidovdan 28. juna 1941. godine, kada je započeo opći ustanak Srba u istočnoj Hercegovini, desio se zločin ustanika nad nedužnim muslimanima sela Avtovac. Tada su ustanici u 3h ujutro iznenada upali ovo selo i ubili 27 muslimanskih staraca, žena i djece.⁵⁸ Nakon toga, ustanici su u potpunosti paralizirali komunikacije na relaciji Mostar – Nevesinje – Gacko – Bileća – Trebinje, tako da je Bileća, u kojoj se nalazilo oko 2.000 izbjeglica, ostala popuno izolirana. Ustaničke snage kontrolirale su sve puteve i onemogućavale dostavu osnovnih životnih namirnica, što je utjecalo na povećanu smrtnost i slabljenje morala kod iscrpljenog naroda. Muslimanska sela bila su opustošena i spaljena, a posebno su stradala sela Divin, Fatnica, Plana, Prijedor, Zaušje i druga, gdje su ustanici u zločinačkom naletu ubili preko 1.000 muslimanskih civila (mahom žena i djece), te spalili oko 300 muslimanskih kuća i poljoprivrednih zgrada. Najveći dio Muslimana bio je ubijen ili uhapšen i sproveden u selo Fatnica, dok se manji dio sklonio u Bileću. Zarobljeni Muslimani tada su tražili od komandanta ustaničkih snaga Mire Popare da im omogući odlazak u Stolac, što im je bilo i obećano. Međutim, umjesto da ih sprovedu u Stolac, ustanici Dušan Bjelica i Vaso Ilić, kojima je bilo povjeren ovaj zadatak, kolonu od više stotina Muslimana zaustavili su u blizini sela Potkom i pobacala u jamu „Kosmatušu“.⁵⁹ Dva dana kasnije ustanici su ušli u grad. Nakon razgovora između triju strana donesena je odluka da se ustaše povuku s teritorije Bilećkog sreza, te da Italijani obavljaju vojnu, a državni organi NDH civilnu vlast.⁶⁰ Međutim, ovakav razvoj situacije nije odgovarao pročetničkoj strukturi unutar ustaničkih redova, koja je nastojala ovo područje priključiti Crnoj Gori, te je, uz svesrdnu podršku Italijana, došlo do disolucije ustanika na četnike i pripadnike NOP-a. O tome je Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije izvještavalo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu navodeći sljedeće:⁶¹

Talijani favoriziraju grko-istočnjake, a osobito na području našeg kotara, Gacka i Trebinja. Naš narod Hrvati Muslimani izvrgnut

⁵⁷ ABiH, ZKUZBIH, Zapisnik o saslušanju svjedoka Novaka Mastilovića, Gacko, 8. april 1947, 4.

⁵⁸ ABiH, ZKUZBIH, Zapisnik o saslušanju Bumbić Krsta, od 9. maja 1942. sastavljen u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu. Također u: Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1995, 23. (dalje: Š. Tucaković, *Srpski zločini*).

⁵⁹ ABiH, ZKUZBIH, K. 22, inv. br. 56217, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Podosoje, Bileća, 21. juni 1946, 2.

⁶⁰ ABiH, ZKUZBIH, K. 22, inv. br. 56216, Zapisnik o zločinima okupatora i njegovih pomagača na teritoriji MNO Zavođe, Bileća, 20. juna 1946, 3.

⁶¹ AHMBiH, UNS, K. 1, dok. br. 51, Izvještaj o stanju na području Bileće, 20. oktobar 1941, 1.

je podvalama i šikaniranju od strane grko-istočnjaka koje talijanske vojne vlasti uzimaju kao nepobitne i dokazane činjenice na osnovu čega naši ljudi bivaju zatvarani.

Težak zločin nad muslimanima bilečkog kraja počinili su ustanici predvođeni Antom Bjelatićem, u selu Deče.⁶² Prema raspoloživim podacima u ovom selu je od oko 200 članova porodice Čatović ubijeno njih preko 140. Strašan zločin nad Bošnjacima ovoga područja počinili su ustanici Luka Kojović, Damjan Mičević te Panto i Vjekoslav Đurić, koji su zajedno sa svojim snagama između Divina i Berkovića 2. septembra 1941. godine presreli kolonu od više stotina muslimanskih izbjeglica koje su krenule prema Stocu. Četnici su najprije rastjerali pratnju koja je trebala da sprovede muslimanske izbjeglice u Stolac, a potom su cijelu kolonu usmjerili prema Berkovićima. Muškarci su odvojeni u školu, a žene i djeca u žandarmerijsku kasarnu. Tu su iscrpljene žene, djecu i starce u noći 2. na 3. septembar surovo tukli i silovali. Sutradan 3.9. su ih odveli oko 4 km od Berkovića i pobacali u jamu „Čavkaricu“. U ovom zločinu preživjela je jedino djevojka Hadžera Čatović iz sela Deče, koja je u jami boravila 75 dana. U Čavkarici su stradali brojni pripadnici porodica Bajramović, Pervan, Bećović, Telarević, Dedović, Zečić, Pizović, Priganica, Hodžić, Ovčina, Merdžanić i drugi. Prema podacima iz arhivske građe najmlađa ili jedna od najmlađih žrtava ovog zločina bila je Bajramović (Džafera) Safija stara svega pola godine (u ovom zločinu stradali su joj i otac Džafer i majka Duda).⁶³ O broju stradalih u jami Čavkarica ne postoje relevantni podaci. Smatra se da je na tom mjestu stradalo oko 700 muslimanskih staraca, žena i djece.⁶⁴ U Ljubinskom srezu su četnici Lazara Bokića, u jamu „Golubnjaču“, bacili 29 bošnjačkih žena i djece. Preživjeli su jedino Begana i Fatima Bakšić iz Ljubinja i Munta Žuštra iz Grabalja i njezino petogodišnje dijete.⁶⁵

Rezultati djelovanja ustaničkih snaga bili su pogubni, naročito na područjima bilečkog i ljubinskog sreza. Bilečki srez je imao dva džemata:

⁶² *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima Hrvatske narodne države*, Siva knjiga, Hrvatska državna vada, Ministarstvo vanjskih poslova, Zagreb, 1942, 33-34. O zločinu u selu Deče postoje iskazi preživjelih muslimana. Ovom prilikom navest ću iskaz Huse Čatovića, u kojem stoji:

Svjedok Huso Čatović, Hrvat, musliman, star 58 godina, seljak iz sela Deča, izjavio je u zapisnik Krilnom oružničkom zapovjedništvu u Bileću 29. listopada 1941., kao očevidac borbe s četnicima-komunistima kod sela Deča: »Vidio kako su četnici Vukoja Rajko, Vaso Božo i Vukoja Kikola iz sela Padana izvadili Hasanu Čatoviću drvetom oba oka, a četnik Rajko Vukoja pio mu je onda krv iz očiju. Sačiru Čatoviću odrezali su uho i ubili ga kolcem. U isto vrijeme uhvatio je Božo Vukoja Husnju Čatovića te ga ubio na mjesta udarcima kundaka. Četnik Vaso Vukoja odveo je Džafera Čatovića u zapaljenu kuću i ovaj je u njoj izgorio. Svima su opljačkali i popalili kuće i odtjerali stoku.

⁶³ ABiH, ZKUZH, inv. broj 56222, Zapisnik o saslušanju Vujović Andrije, Vujović Lake, Dabić Lazara, Čubrilo Koste, Popadić Nikole, Radovanović Nikole, Bajramović Džafera, Bileća, 26. juna 1946, 7.

⁶⁴ Š. Tucaković, *Srpski zločini*, 25-26.

⁶⁵ A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 180-181. Preživjeli su jedino Begana i Fatima Bakšić iz Ljubinja i Munta Žuštra i njezino petogodišnje dijete iz Grabalja.

planski i bilečki, sa ukupno oko 5.000 muslimana. Muslimani su činili okosnicu ekonomske strukture cijelog kotara (najveći broj stoke, trg.i zanat.radnji). U kontinuiranim napadima ustanici su likvidirali oko 2.000 Muslimana, dok su ostali izbjegli uglavnom u Mostar. Svu njihovu imovinu ustanici su oteali. Sličnu sudbinu doživjela je skoro cijela Hercegovina. Ocjenjujući položaj muslimana ljubinjskog sreza, u jednom izvještaju je navedeno da u njemu „muslimansko ognjište potpuno utrnulo”, te da su muslimani ovog područja, da bi se spasili ustaničkih zlodjela promijenili svoja imena „i počeli se dozivati Savo, Simo i slično, ali na žalost ni to nije bilo dovoljno“.⁶⁶ Od ustaničkih zlodjela jedino je u Hercegovini ostao pošteđen kotar Konjic, u kojem su se muslimani ovoga kraja organizovano suprostavili napadačima.

Podrobnijim uvidom u arhivsku građu može se primijetiti da su pobunjenici od samog početka imali vrlo jasne političke ciljeve (identične sa onima od prije početka pobune), u kojima su teritoriju od crnogorsko-hercegovačke granice pa sve do Konjica nastojali priključiti Crnoj Gori. U tome su imali vrlo izraženu podršku italijanske vlasti, koja ih je naoružavala i štitila od akcija hrvatske vojske. Tako je jedan od glavnih ideologa četničkog pokreta u Hercegovini Dobroslav Jevđević isticao potrebu što prisnijeg odnosa srpskog naroda sa Italijanima, uz čiju pomoć „treba istrgnuti Bosnu i Hercegovinu iz NDH i stvoriti srpsku BiH pod italijanskim patronatom“.⁶⁷ Da su i srpski ustanici na terenu bili vrlo dobro upoznati s ideološkim opredjeljenjima govori i Izvještaj ustaškog zapovjednika Oružničkog voda Gacko, koji je zajedno s italijanskim kapetanom obilazio teritoriju Gatačkog sreza, s ciljem sagledavanja stvarnih razloga srpske pobune. U tom Izvještaju između ostalog se navodi:⁶⁸

Na put smo krenuli 14. lipnja 1941 g. u 5 sati iz jutra. U selu Berušica sreli su grupu od 30 naoružanih ljudi, koji kad su vidjeli Talijane počeli su bacati oružje i govoriti talijanskim okupatorskim vlastima za predaju. Na pitanje zašto su se odmetnuli i latili oružja, odgovorili su moramo da se branimo, jer nas Turci i Hrvati biju i bacaju u jamu. Talijanski oficir ostavio im je oružje, a tada su oni od njega tražili da im da još oružja da se brane. Osim toga tražili su da čitav ovaj kraj, sve do Konjičke ćuprije pripoje Crnoj Gori.

Stavovi Njemačke i Italije o srpskom ustanku u Hercegovini

Neposredno poslije Aprilskog rata, Njemačka i Italija su imale dijametralno suprotne stavove u pogledu statusa Bosne i Hercegovine. Takvo

⁶⁶ A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 182. Usp. AVII, ANJ, K. 226, dok. br. 6/7, Dopis Muslimanske vojne organizacije u Stocu, Štabu Muslimanske vojne organizacije u Nevesinju (dr. Ismetu Popovcu), Stolac, 20. decembar 1942, 2.

⁶⁷ A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 132.

⁶⁸ AHNK, ZUDD, K3-155, Izvještaj o putu talijanskih oficira u pograničnim krajevima kotara Gacko, Bileća, 22. lipanj 1941.

stanje je potrajalo sve do 18. maja, odnosno do potpisivanja tzv. rimskih ugovora, koje su podržale obje strane. Međutim, početkom juna 1941. kada je počeo ustanak Srba u Hercegovini situacija se ponovo iskomplikovala. Naime, dok je Italiji ovakav razvoj situacije odgovarao – jer je željela dokazati da je vlast NDH nesposobna da uspostavi red i mir, te da se njeni vojni kapaciteti trebaju staviti pod italijansku komandu – Nijemcima je, zbog rata protiv Sovjetskog Saveza nastojala imati mirnu situaciju na Balkanu. Znajući da Italijani neće učiniti ništa na smirivanju situacije, Nijemci su poduzeli odlučnu političku akciju. U nastojanju da zaštite svoju poziciju, oni su najprije abolirali režim koji su i sami stvarali, te utvrdili kako su za ustanak srpskog stanovništva krive „divlje ustaše“, a ne aktuelna vlast u Zagrebu.⁶⁹ Ovaj termin „divlje ustaše“ nije posebno objašnjavan u dokumentima njemačke provenijencije, ali se svakako mislilo na one snage koje su bile izvan sistema i koje su koristile novonastalu situaciju da sprovedu pljačkanje i terorisanje stanovništva. S druge strane, Nijemci su izvršili pritisak na Pavelića da poduzme konkretne političke poteze u cilju smirivanja ustanka. Rezultat toga bio je dolazak Pavelićeva specijalnog opunomoćenika generala Laksa (u oktobru 1941. postavljen na mjesto načelnika domobranskog generalštaba) u Hercegovinu, koji je, prihvatajući donekle krivnju aktuelne vlasti, ocijenio da su „nemiri u Hercegovini najvećim djelom izazvani divljačkim i nečovječnim postupcima takozvanih ustaša“, te da su „ove ustaše pustošile svugdje gdje bi upali“.⁷⁰ Također, upućen je i proglas svim ustanicima da dobrovoljno polože oružje i da se vrate mirnom načinu života. Ovakvi samokritizirajući tonovi, koji su uslijedili iz vrha vojno-političke vlasti NDH, utjecali su na mnoge pročetnički orijentirane ustanike da polože oružje i da stupe u pregovore s ustaškom vlašću. Tako je jedan od ustaničkih komandanata u Hercegovini Petar Samardžić, u svome odgovoru domobranskom pukovniku Prohaski iz Nevesinja, poručio sljedeće:⁷¹

Na vaše pismo koje sam primio juče i danas, a tek sam pročitao proglas koji ste mi poslali, te držači se vaše RIJEČI i PROGLASA zaključili smo da predamo oružje stijem da nam se zajamče životi nama i našem narodu (...) Tražimo da se razoruža bez razlike svak osim prave stalne Hrvatske vojske i žandarmerije (...) Tražimo da se uspostave seoske straže uz pomoć žandarmerije za čuvanje reda, a mi ćemo im biti pri pomoći u svakom slučaju i potrebi.

Međutim, uprkos njemačkom angažmanu i Pavelićevoj naredbi o sprečavanju nasilja nad srpskim stanovništvom, zločini su se nastavljali. Njemački predstavnici u NDH izvještavali su o nastavku pokolja ne samo nad

⁶⁹ Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina 1941–1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*, Sarajevo 1996, 31. (dalje: E. Redžić, *BiH 1941–1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*).

⁷⁰ *Četrdeset prva*, Izvještaj generala Laksa komandantu kopnene vojske NDH od 5. jula 1941, 209.

⁷¹ *Četrdeset prva*, Pismo Petra Samardžića domobranskom komandantu u Nevesinju gospodinu pukovniku Prohaski (fotokopija originala), 1. jula 1941, 210.

ustanicima nego i nad onima „koji su se predavali na osnovu proglašavanja“. ⁷² Nastavak ovakve kampanje protiv Srba ustaše su pravdale potrebom uništavanja komunističke strukture unutar ustanka. Ipak, predstavnici njemačke vlasti ovaj put su takve navode odbacili, uz tvrdnju da „bez zločina ustaša nikakva propaganda ne bi mogla da pridobije srpske seljake da se bore na život i smrt za komunističke ciljeve“. ⁷³ Iz navedenog se vidi da je Njemačkoj nužno bio potreban mir na Bakanu, koji, očigledno, nije mogla obezbjediti aktualna vlast NDH. Upravo je zbog toga Hitler podržao snažniji angažman Italije u Hercegovini. Tako su bili stvoreni preduvjeti za Musolinija da revidira odluke Bečke konferencije iz aprila 1941. godine, što je značilo uspostavu pune italijanske vojne kontrole nad Hercegovinom. U tom cilju potpisan je Zagrebački sporazum između Italije i NDH.

U međuvremenu je disolucija ustanika na partizane i četnike dobijala snažniji zamah. Među ustanike pristižu emisari Draže Mihailovića i aktivisti KPJ iz Mostara. U ovom agitacionom radu više uspjeha imali su četnici. Razloga je bilo više a najznačajniji su bili sljedeći:

1. Četnici su govorili jezikom bliskim srpskom seljaku. Evocirali su „junačku“ borbu Srba protiv Turaka, upozoravali su da će komunisti ukinuti srpsku tradiciju i srpskog kralja i sl. Komunisti su govorili jezikom koji srpski seljak nije najbolje razumjeva. Sva ta priča o svjetskoj revoluciji, komunizmu, ukidanju monarhije i sl., bila je strana srpskom selu.
2. Drugi razlog većeg uspjeha četničke agitacije nalazio se u činjenici da su četnici među ustanike sali isključivo Srbe, dok KPJ nije na to pazila, pa se često znalo desiti da među srpske ustanike pristignu muslimani komunisti iz Mostara. U početku su ustanici protjerivali partijske emisare muslimane (jer im nisu vjerovali), a kasnije su ih likvidirali.
3. Također treba naglasiti i to da su četnici imali neskrivenu podršku od Italijana. Zbog toga su one ustaničke snage, koje bi prihvatale četništvo, Italijani finansirali i pomagali vojno-materijalnim sredstvima.

Ova previranja među ustanicima završena su u proljeće 1942. godine, kada su se ustaničke snage u Hercegovini definitivno podijelile na četnike i partizane.

Zagrebački sporazum i stanje u Hercegovini nakon njegovog potpisivanja

Odmah nakon potpisivanja Zagrebačkog sporazuma, 26. augusta 1941. godine, Italija je započela sa njegovom impementacijom na terenu. Sve hrvatske jedinice unutar Druge zone bile su preko određenih zapovjedništava sektora i rejona podređene zapovjedništvu Druge italijanske armije. Zapovjednik Trećeg

⁷² A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 115.

⁷³ E. Redžić, *BiH 1941–1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*, 34.

sektora Druge zone ustaški pukovnik Šarnbek svim podređenim trupama decidno je naredio da se „niti jedan pokret niti akcija naših snaga NE MOŽE I NE SMIJE poduzeti bez znanja i suglasnosti odnosno odobrenja mjerodavnih talijanskih zapovjedništava“.⁷⁴ Izuzetak su činile ustaške snage, koje su se trebale povući ili biti rasformirane. Druga zona (nazvana još i demilitarizirana zona) obuhvatala je pojas između Jadranskog mora i linije koja se prostirala od Lebršnika (9 km sjeveroistočno od Avtovca), preko Čemernog (9 km sjeveroistočno od Gacka), Slivlje (19 km istočno od Nevesinja), Lisca (22 km sjeverno od Nevesinja), Lupoglave (22 km sjeverno od Mostara), Ljubuše (13 km istočno od Tomislavgrada) i Dragnića (8 km sjeverno od Livna). Sjedište ove zone bilo je na Sušaku. Druga zona je bila podijeljena na tri sektora:

- a) Prvi sektor obuhvatao je područje italijanskog V armijskog korpusa. Sjedište ovog sektora bilo je u Ogulinu.
- b) Drugi sektor obuhvatao je područje italijanskog XVIII armijskog korpusa. Sjedište ovog sektora bilo je u Sinju.
- c) Treći sektor obuhvatao je područje Hercegovine u kojoj se nalazio italijanski VI armijski korpus. Sjedište ovog sektora bilo je u Mostaru.

Naredbom pukovnika Šarnbeka Treća zona je početkom 1943. godine podijeljena je na tri rejon: I rejon sa sjedištem u Trebinju, u koji su ušli samo kotarevi iz Velike župe Dubrava: Trebinje, Bileća i Gacko; II rejon sa sjedištem u Dubrovniku, koji je obuhvatio kotareve Dubrovnik, Ravno, Stolac, Čapljinu (iz Velike župe Dubrava), Metković (iz Velike župe Hum) i dio kotara Makarska (iz Velike župe Cetina); III rejon, čije se zapovjedništvo nalazilo u odsjeku Prve domobranske pukovnije na relaciji Ljubuški–Imotski–Posušje. Ovaj rejon obuhvatao je kotareve Ljubuški i Posušje (iz Velike župe Hum), dio kotara Imotski (iz Velike župe Cetina) i dio kotara Tomislavgrad (iz Velike župe Pliva i Rama). Kotarevi Mostar i Konjic bili su direktno podređeni zapovjedniku Trećeg sektora.

Do promjena u nadležnosti nad ovim područjem došlo je polovinom 1942. godine, kada su Ante Pavelić i Mladen Lorković (sa hrvatske strane) i gen. Mario Roata (s italijanske strane) potpisali Sporazum između Vlade NDH i Višeg zapovjedništva oružanih snaga „Slovenija–Dalmacija“, tj. Supersloda.⁷⁵ Prema ovom Sporazumu odlučeno je da će se italijanske snage postepeno povlačiti iz II i III zone, prepuštajući aktuelnoj hrvatskoj vlasti upravu nad tim područjem. Tako je dogovoreno da se Supersloda odmah povuče iz Jastrebarskog, Bihaća, Bosanskog Petrovca, Glamoča, Bugojna, Prozora i Konjica; da do 10. jula 1942. napusti Drvar, Bosansko Grahovo, Livno, Tomislavgrad, Gacko i zaštitno željezničko područje sjeverno od Mostara; te da

⁷⁴ AHNK, *Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata*, K. 14-719, Organizacija zapovjedanja i izvještavanja, Mostar, 15. sječanj, 1943, 6.

⁷⁵ AHMBiH, *UNS*, K. 2, dok. br. 383, Sporazum između vlade Nezavisne države Hrvatske i Višeg zapovjedništva oružanih snaga 'Slovenija–Dalmacija', 19. lipnja 1942, 1–6.

nakon toga italijanske snage napuste Imotski, Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Bileću i „eventualno još neke druge gradove“. Ipak, ovo povlačenje nije bilo potpuno, jer su Italijani zadržali određena prava u spomenutim zonama. Tako se u Sporazumu navodi da „Supersloda pridržava pravo da u cijeloj II i III zoni opet uspostavi – s vlastitim četama – ukinute posade, da uspostavi druge i da vodi operacije uz sudjelovanje hrvatskih četa ili bez ovih, ako bi to smatrala potrebnim, bilo u svrhu pravih i čisto vojničkih djelatnosti, bilo u svrhu održavanja javnog reda“.⁷⁶ Također, u nadležnosti Supersloda ostali su: nošenje oružja, propisivanje policijskog sata (*copri-fuoco*) i zamračivanja boravišnih prostorija.

Međutim, ni nakon potpisivanja Zagrebačkog sporazuma odnosi između srpskog naroda i aktuelne hrvatske vlasti u Hercegovini nisu se poboljšali. Naprotiv. Razlozi ovakvog stanja nalazili su se prije svega u vrlo pristrasnoj italijanskoj upravi, koja je davala podršku velikosrpskim ustanicima, ali i u nesposobnosti aktuelne hrvatske vlasti da osigura red i mir u Hercegovini. U nastojanju da četničkim snagama obezbjedi legalitet i time dodatno destruirala aktuelnu hrvatsku vlast u Hercegovini, italijani su ove snage proglasili Dobrovoljačkom antikomunističkom milicijom (MVAC – *Milizia volontaria anti comunista*). Umjesto da predaju naoružanje srpski ustanici su se dodatno naoružavali i uspostavljali svoje institucije, koje su u narednom periodu izrasle u pravi paravojni i parapolitički sistem.⁷⁷ Eklatantan primjer toga bile su aktivnosti četnika na uspostavljanju svoje komande u gradu Mostaru.⁷⁸ Osim političkih, četnici su kontinuirano sprovodili i terorističke akcije, što je za posljedicu imalo masovna ubistva i protjerivanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva.⁷⁹ S druge strane, Italija je pokušavala da muslimansko

⁷⁶ AHMBiH, *UNS*, K. 2, dok. br. 383, Sporazum između vlade Nezavisne države Hrvatske i Višeg zapovjedništva oružanih snaga 'Slovenija–Dalmacija', 19. lipnja 1942, 1.

⁷⁷ AHNK, *ZUUD*, K. 4-200, Mobilisanje pravoslavnog stanovništva u Mostaru, Mostar, 7. svibanj, 1943. U jednom protestu, iz maja 1943. godine, koji je Zapovjedništvo 6. pješačke divizije iz Mostara uputilo Zapovjedništvu italijanske divizije „*Marche*“ navodi da „su četnici u gradu Mostaru otpočeli sa pozivom na mobilizaciju sposobnih pravoslavnih muškaraca u dobi od 16 do 60 godina“.

⁷⁸ AHNK, *ZUUD*, K. 29-1293, Četnici htjeli osnovati svoju komandu u Mostaru, Mostar, 30. studenoga, 1943.

⁷⁹ Od velikog broja dokumenata u kojima se navode masovna stradanja muslimanskog i hrvatskog stanovništva ovdje ću izdvojiti:

- AHNK, *ZČD*, *Dopis Bilečkog vojno-četničkog odreda Komandantu vojno-četničkog bataljona*, 24. juni 1942. U ovom dokumentu navode se zločini koje su četnici izvršili nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom u Ljubinskom srezu, te, između ostalog, navodi: „Vrše se pljačke na sve strane. Tamo dolaze i oni nedisciplinovani četnici iz sreza Bilečkog i Trebinjskog, koji nose sve što im pane šaka. Pale muslimanske i hrvatske kuće pa čak i žito koje je dospjelo za kosidbu (...) Jedna grupa četnika povela je iz Ljubinja 30 žena i male djece muslimana, izvela ih na 3 kilometra izvan grada i žive pobacala u jamu pored puta“.

- AHNK, *ZUUD*, K. 4-237, *Ubojstva i razbojstva četničkog odreda Bačevići*“, Mostar, 7. ožujak, 1943. U ovom izvještaju koji je Zapovjedništvo 6. pješačke divizije dostavilo Zapovjedništvu VI armijskog korpusa u Mostaru navode se teški zločini koje su izvršili četnici nad hrvatskim stanovništvom na području općine Grude, te sela Babanova Draga, Sovići i Prispaj.

stanovništvo Hercegovine pribiži četničkoj organizaciji.⁸⁰ Kao rezultat ovih aktivnosti početkom 1943. godine se, na hercegovačkom bojnopolju, pojavila Muslimanska nacionalna vojna organizacija (MNVO), kao sastavni dio četničkog pokreta.⁸¹ Međutim, iako je ova organizacija djelovala jedno vrijeme njeni pripadnici – osim užeg rukovodstva predvođenog Ismetom Popovcem, Mustafom Mulalićem i dr. – nikada nisu prihvatili velikosrpsku ideju, nego su iskoristili aktuelni momenat da se naoružaju i zaštite muslimanska sela. O tome govore i činjenice da su se jedinice MNVO, u drugoj polovini 1943. godine, sve intenzivnije priključivale Narodnooslobodilačkom pokretu ili su u koordinaciji sa njim izvodili vojne aktivnosti.⁸²

Nakon kapitulacije Italije i njena povlačenja sa područja Hercegovine, odnosi između Srba i aktuelne hrvatske vlasti dodatno su pogoršani. U strahu od njemačkih snaga, koje su trebale preuzeti upravu u Hercegovini, srpsko stanovništvo je započelo sa iseljavanjem iz Mostara.

Zaključak

Nakon Aprilskog rata i poraza Jugoslovenske vojske nastupila je raspodjela njezine teritorije između pobjednika. Na području većeg dijela Hrvatske i Bosne i Hercegovine formirana je marionetska NDH, koja je od prvih dana pokazala nastojanje da represivnim mjerama riješi tzv. srpsko pitanje. Međutim, komplikacije su se pojavile i u odnosima između velikih saveznika – Njemačke i Italije. Naime, Hitler je, ne želeći pretjeranu dominaciju Italije u južnoj Evropi, odlučio da revidira svoju odluku iz *Prethodnih smjernica o raspodjeli Jugoslavije* i isključi njenu supremaciju na području Bosne i Hercegovine. U novim odlukama potpisanim na Bečkoj konferenciji 21. i 22. aprila 1941. godine, bilo je predviđeno da suverenitet na tlu Bosne i Hercegovine ima NDH. Nastojeći destabilizirati hrvatsku vlast u Hercegovini Italijani su na terenu podsticali srpsko stanovništvo da traži referendum o priključenju Hercegovine Crnoj Gori. Podstaknuti od strane Italijana srpski predstavnici su dva puta odazili u Crnu Goru da od tamošnjih italijanskih vlasti isposluju realizaciju ovoga političkog zahtjeva. Sve to kopiciralo je njemačko-italijanske odnose, do potpisivanja „rimskih ugovora” 18. maja 1941. godine, kada je konačno riješen status Bosne i Hercegovine.

Početkom juna 1941. godine, započela je pobuna Srba. Ona je bila uzrokovana različitim faktorima. Prije svega, srpski narod je bio rezigniran

⁸⁰ S tim u vezi mogu se posmatrati i aktivnosti *Akcionog odbora* u Mostaru. Opširnije u: Adnan Velagić, Prilog proučavanju djelatnosti *Akcionog odbora* u Mostaru 1942. godine, *Gračanički glasnik*, br. 32, Gračanica 2011, 183-188.

⁸¹ Adnan Velagić, Četnički pokret i Muslimanska nacionalna vojna organizacija na području Hercegovine, u svjetlu arhivskih dokumenata, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Zbornik radova, knjiga 2, Sarajevo 2011, 81-105. Također u: A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 215.

⁸² A. Velagić, *Hercegovački muslimani*, 239-242.

potpisivanjem „rimskih ugovora”, što je značilo ostanak Hercegovine u sastavu NDH, pa je još odlučnije bojkotovao mirnu predaju nelegalnog oružja. Ovakvo ponašanje Srba išlo je na ruku aktuelnim organima NDH i ekstremistima, koji su to iskoristili da započnu sa realizacijom plana o protjerivanju Srba iz Hercegovine i naseljavanju njihovih mjesta hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Intenzitet napada posebno je bio izrazit u periodu od 19. do 23. juna kada je trajala vojna akcija na slamanju ustanka. Osim toga, važno je napomenuti da je srpska pobuna samo u prvim danima imala čisto odbrambeni karakter, jer već od polovine juna 1941. godine ustaničke snage započinju sa koordiniranim napadima uglavnom na muslimanska sela. Ovaj antimuslimanski aspekt je vremenom sve više dolazio do izražaja, pa se primjećuje da su mnogi srpski ustanici pobunu shvatili kao borbu protiv „Turaka”.

Od 22. juna 1941. godine, kada je Njemačka napala na Sovjetski savez, ustanak je dobio zamah i na Vidovdan 28. juna se proširio na cijelu istočnu Hercegovinu. Posebno snažan intenzitet ustanka osjetio se na područjima gatačkog, bilečkog, ljubinjškog i trebinjskog, a od septembra 1941. godine i konjičkog sreza. Zbog nesposobnosti aktuelne vlasti da uguši ustanak Njemačka je popustila italijanskim zahtjevima da se sve hrvatske oružane snage na području Hercegovine podrede komandi Druge italijanske armije. U skladu sa ovim dogovorom potpisan je Zagrebački sporazum između Italije i NDH, 26. augusta 1941. godine. No, i pored toga ustanak nije ugušen, ali je u međuvremenu prolazio kroz snažnu fazu diferencijacije ustanika na komunističke partizane i velikosrpske četnike. Italija je, zbog razvoja komunističkog Narodno-oslobodilačkog pokreta, odlučila da podrži četničku struju. U tu svrhu Italija je naoružavala i materijalno-tehnički podržavala četnike u Hercegovini, proglašivši ih leganom oružanom snagom pod nazivom Dobrovoljačka antikomunistička milicija (MVAC – Milizia volontaria anti comunista).

Summary

After the April War and the defeat of the Yugoslav Army, its territory was divided between the winners. On the territory of most of Croatia and Bosnia and Herzegovina, the puppet NDH was formed, which from the first days showed an effort to solve the so-called by repressive measures. the Serbian question. However, complications also appeared in the relations between the great allies - Germany and Italy. Namely, Hitler, not wanting the excessive dominance of Italy in southern Europe, decided to revise his decision from the *Previous Guidelines on the distribution of Yugoslavia* and exclude its supremacy on the territory of Bosnia and Herzegovina. In the new decisions signed at the Vienna Conference on April 21 and 22, 1941, it was foreseen that sovereignty on the soil of Bosnia and Herzegovina would be held by the NDH. Trying to destabilize the Croatian government in Herzegovina, the Italians on the ground

encouraged the Serbian population to demand a referendum on the accession of Herzegovina to Montenegro. Encouraged by the Italians, Serbian representatives went to Montenegro twice to ask the Italian authorities there to implement this political request. All this complicated German-Italian relations, until the signing of the „Treaties of Rome“ on May 18, 1941, when the status of Bosnia and Herzegovina was finally resolved.

At the beginning of June 1941, the Serb rebellion began. It was caused by various factors. First of all, the Serbian people were resigned to the signing of the „Rome Treaties“, which meant that Herzegovina remained part of the NDH, so they even more decisively boycotted the peaceful handing over of illegal weapons. This kind of behavior of the Serbs played into the hands of the current authorities of the NDH and the extremists, who used it to start the implementation of the plan to expel the Serbs from Herzegovina and populate their places with Croatian and Muslim populations. The intensity of the attacks was particularly pronounced in the period from June 19 to 23, when the military action to crush the uprising was ongoing. In addition, it is important to note that the Serbian rebellion had a purely defensive character only in the first days, because as early as mid-June 1941, the insurgent forces began coordinated attacks mainly on Muslim villages. This anti-Muslim aspect came to the fore more and more over time, so it is noticed that many Serbian insurgents understood the rebellion as a fight against the „Turks“.

From June 22, 1941, when Germany attacked the Soviet Union, the uprising gained momentum and on Vidovdan, June 28, spread to the entire eastern Herzegovina. A particularly strong intensity of the uprising was felt in the areas of Gatač, Bileć, Ljubinj, and Trebinje, and from September 1941, also in the Konjic region. Due to the inability of the current government to suppress the uprising, Germany gave in to Italian demands that all Croatian armed forces in the territory of Herzegovina be subordinated to the command of the Second Italian Army. In accordance with this agreement, the Zagreb Agreement was signed between Italy and the NDH on August 26, 1941. However, despite this, the uprising was not suppressed, but in the meantime it was going through a strong phase of differentiation of the insurgents into communist partisans and Great Serbian Chetniks. Due to the development of the communist People's Liberation Movement, Italy decided to support the Chetnik current. For this purpose, Italy armed and materially and technically supported the Chetniks in Herzegovina, declaring them a legitimate armed force under the name Volunteer Anti-Communist Militia (MVAC - *Milizia volontaria anti comunista*).

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Zemaljska Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu*.
2. Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, *Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata*.
3. Arhiv historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Ustaška nadzorna služba*.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Četrdeset prva*.
2. *Dnevnik grofa Čana* (sa italijanskog preveo Jakša Bužančić), Zagreb 1948.
3. Greiner/Schramm, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Drugo izdanje, Izbor prevod i pogovor Nikola Živković, Beograd 2004.
4. *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima Hrvatske narodne države*, Siva knjiga, Hrvatska državna vada, Ministarstvo vanjskih poslova, Zagreb 1942.
5. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, Vojno-istorijski institut, Dokumenti Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941-1945, tom II, knjiga 2, tom V, knjiga 1, tom XIII, knjiga 1, Beograd 1954.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. Zakonska odredba o prijekim sudovima od 17. svibnja 1941. godine, *Narodne novine*, 20. 5. 1941.

Knjige/Books:

2. Colić Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, Beograd 1973.
3. Čulinović Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga II, Zagreb 1961,
4. Danilović Uglješa, *Ustanak u Hercegovini, Hercegovina u NOB-u*, Vojnoizdavački zavod JNA, Vojno delo, Beograd 1961.
5. Hamović Miloš, *Izbjegništvo u Bosni Hercegovini 1941–1945*, Beograd 1994.
6. Jelić Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977
7. Pajović Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977.
8. Radović Momčilo, *Revolucionarni radnički pokret i Narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic 1986, 80.
9. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina 1941–1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*, Sarajevo 1996.
10. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.
11. Tucaković Šemso, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1995.
12. Velagić Adnan, *Hercegovački muslimani u koncepcijama četničkog pokreta (1941-1945)*, Mostar 2012.

Članci/Articles:

1. Bajić Nevenka, Koministička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, godina II, broj, 2, Sarajevo 1966, 204.
2. Brčić Rafael, Reagovanje okupatora i kivilsinga na ustanak u Bosni i Hercegovini, *1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973,
3. Burzanović Slavko, Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, godina 10, broj 39, Cetinje/Podgorica 2009.
4. Marijan Davor, Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, godina 35, broj 2, Zagreb 2003.
5. Velagić Adnan, Četnički pokret i Muslimanska nacionalna vojna organizacija na području Hercegovine, u svjetlu arhivskih dokumenata, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Zbornik radova, knjiga 2, Sarajevo 2011.
6. Velagić Adnan, Prilog proučavanju djelatnosti *Akcionog odbora* u Mostaru 1942. godine, *Gračanički glasnik*, br. 32, Gračanica 2011.
7. Vukomanović Mladen, Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, god. 1, br. 1, Sarajevo 1965.